

Martuszewski, Edward

Liczebny stan szkolnictwa mazurskiego w 1800 roku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 17-39

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edward Martuszewski

LICZEBNY STAN SZKOLNICTWA MAZURSKIEGO W 1800 ROKU

W latach 1801—1804 Samuel Wald¹ wykorzystał 18 uniwersyteckich publikacji okolicznościowych² dla wydrukowania rejestru szkół, zatytułowanego *Nachrichten von den Schulen in Ostpreussen (Wiadomości o szkołach w Prusach Wschodnich)*. Wyzyskał je, lecz wrywkowo i niesystematycznie, Johannes Brehm, stwierdzając, że sporządzony przez Walda rejestr oparty został na danych, zawartych w generalnym sprawozdaniu Komisji Szkolnej dla 1800 roku³.

Wald rejestrował każdą szkołę w każdej miejscowości, uwzględniając ówczesny podział departamentów królewieckiego i gabińskiego (częściowo również kwidzińskiego) na inspekcje szkolne, te zaś pokrywały się z podziałem na 30 superintendentur (diecezji) Kościoła ewangelickiego⁴.

Praca ta ogranicza się do wymienienia oraz zbiorczego omówienia jedynie szkół znajdujących się wówczas na Mazurach i na mazurskim pograniczu

1 S. Wald (ur. 17 X 1762 we Wrocławiu, zm. 22 II 1828 w Królewcu) studiował od 1782 r. w Halle, w roku następnym został *magister legens* w Lipsku. Dzięki poparciu ministra Zedlitz'a od 1786 r. kierował katedrą greki w Królewcu, od 1793 r. dodatkowo fakultetem teologicznym, przejmując następnie profesurę historii i orientalistyki. Przejściowo był radcą konsystorza w prowincji Prusy Południowe (Wielkopolska), w latach 1800—1806 radcą szkolnym i kościelnym w konsystorzu królewieckim. Znany jest przede wszystkim (mimo anonimowości wydania) jako autor *Topographische Uebersicht des Verwaltungsbezirks der königlichen Preussischen Regierung zu Königsberg in Preussen*, Königsberg 1820. Dla historii szkolnictwa, oprócz przypominanych w tej pracy *Nachrichten*, duże znaczenie ma również *Tabellarische Uebersicht der römisch-katholischen Schulanstalten im Departament der königlichen Ostpreussischen und Littauischen Kriegs- und Domainen-Cammer*, Königsberg 1806.

2 Pierwsza zawierała ogólną charakterystykę szkół i rozpoczynała rejestr od czterech inspekcji szkolnych, na jakie był podzielony Królewiec. W szóstej publikacji zarejestrowane są szkoły w inspekcji kętrzyńskiej, do której należały pierwsze w tym rejestrze polskie parafie. Oto — przykładowo — tytułowa strona tej publikacji: *Zu der am 1 sten October 1801 öffentlich anstellenden Prüfung der Zöglinge des Collegii Fridericiani ladet die Vorgesetzten und Gönner dieser Königl. Lehr- und Erziehungs-Anstalt unterthänigst und ehrerbietigst Dr Samuel Gottlieb Wald, Königl. Consistorial-Kirchen- und Schulen Rath, Ober Inspektor des Coll. Fr. etc. Nachrichten von den Schulen in Ostpreussen Sechstes Stück Königsberg, gedruckt in der Königl. Hof- und Akademischen Hartungschens Buchdruckerey.*

3 J. Brehm, *Entwicklung der evangelischen Volksschule im Masuren im Rahmen der Gesamtentwicklung der preussischen Volksschule*, Bialla 1914, ss. 292—308.

4 Autor niniejszej pracy wykorzystał *Nachrichten* Walda zachowane w Zentrales Staatsarchiv, Dienststelle Merseburg (dalej ZSTA Merseburg, Rep. 76 alt I Nr 87, Stan wszystkich szkół w departamencie wschodniopruskim i ich ulepszenie, Vol. VII, 1800—1802, k. 131—140; Nr 89, Stan wszystkich szkół w departamencie wschodniopruskim i ich ulepszenie, a także o ich funduszach, Vol. IX, 1801—1802, k. 187—190; Nr 90, Stan wszystkich szkół w departamencie wschodniopruskim i ich ulepszenie, Vol. X, 1802—1803, k. 106—109, 129—132, 160—161; Nr 91, Stan wszystkich szkół w departamencie wschodniopruskim-litewskim i ich ulepszenie, a także o ich funduszach, Vol. XI, 1804—1805, k. 29—30, 40—41, 65—73, 84—85.

etnicznym⁵, a więc z pominięciem Litwy pruskiej, litewsko-niemieckiego pogranicza etnicznego oraz tych części obu departamentów, które nosiły wyraźny niemiecki charakter etniczny.

Uwzględniając późniejszy, dokonany w 1818 roku, podział na nowe, mniejsze powiaty⁶, praca bierze pod uwagę przede wszystkim podział na parafie, jako podstawowe w tamtym okresie jednostki terytorialne, jeśli chodzi o organizację szkolnictwa — proboszczowie byli bowiem z urzędu inspektorami szkolnymi, a od ich troskliwości, osobistego zaangażowania w sprawy szkół i nauczycieli w dużej mierze zależał (nie tylko liczebny) stan szkolnictwa i oświaty.

Praca uwzględnia również fakt, że ludność polska na Mazurach nigdy nie była oddzielona od niemieckiej lub litewskiej wyraźną granicą. Mieszkający zwartą masą Mazurzy nieustannie przyjmowali do swego grona przybywające do nich pojedyncze osoby obcojęzyczne⁷. Ten sam szybki proces asymilacyjny odbywał się również na tych terenach, które zamieszkane były przez zdecydowaną większość Litwinów czy też Niemców. Ponieważ jednak Kościół ewangelicki od samego początku uwzględniał równouprawienie parafian pod względem językowym, wszędzie tam, gdzie znajdowały się nie jednostki, lecz większe grupy ludzi mówiących innym językiem, odprawiano nabożeństwa nie tylko w języku większości, ale i mniejszości⁸.

Na przełomie XVIII i XIX wieku pewna liczba parafii stanowiła pogranicze etniczne, rozpadające się na trzy strefy, w których w sąsiedzkiej symbiozie żyli ludzie tego samego wyznania, lecz mówiący dwoma, a nawet (w okolicach Węgorzewa, Darkiejm, Gołdapi) trzema różnymi językami. W parafiach tych z natury rzeczy musiała występować dwujęzyczność samorodna, będąca konsekwencją koniecznej koegzystencji na co dzień⁹. Obejmująca większy lub mniejszy odsetek mieszkańców dwujęzyczność samorodna występowała nie tylko w kościele, ale i w szkole.

Ponieważ w późniejszym czasie ta dwujęzyczność sąsiedzka w parafiach pogranicza etnicznego ułatwiła zadanie germanizatorom szkolnictwa, przedstawiam obecnie informacje rejestru Walda, zawarte w *Nachrichten*, uwzględniając podział na pogranicze etniczne i monojęzyczne parafie, położone w głębi

⁵ Por. E. Martuszewski, *Pogranicze etniczne zachodnich Mazur*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej KMW), 1976, nr 4, ss. 469—522.

⁶ Reusch, *Darstellung der gegenwärtigen Eintheilung des Königreichs Preussen, insbesondere des Verwaltungsbezirks der Königl. Regierung zu Königsberg*, Beiträge zur Kunde Preussens, Bd. 2, 1819, ss. 479 nn.

⁷ Dyfuzja etniczna wzmożła się niewątpliwie po zniesieniu poddaństwa i po uwłaszczeniu chłopów, istniała jednak już przedtem, zwłaszcza na terenach należących do wielkich właścicieli ziemskich, czyli w parafiach pod patronatem szlacheckim.

⁸ Patron parafii Bałoszyce w powiecie suskim, Wilhelm Magnus von Brünneck, chciał w 1788 r. obsadzić wakujące stanowisko proboszcza człowiekiem, który nie znał języka polskiego. Argumentował, że na 324 mieszkańców majątku jest tylko 22 Polaków ewangelików. Superintendentura nie zgodziła się wówczas na to odstępstwo od tradycji. „Pojedynczych Polaków” (w rzeczywistości: osoby znające tylko i wyłącznie język polski) odnotowywano w parafii Bałoszyce jeszcze w 1796 r. [J.] Kaufmann, *Das Rittergut Gr. Belischwitz*, Danzig 1916, ss. 60—61.

⁹ W 1835 r. dziedzic Łęgnowa, Samuel von Polenz, podał, że w jego majątku oprócz 35 Niemowląt jest 160 osób mono- lub dwujęzycznych. Mówiący tylko po niemiecku stanowili wówczas 17,5%, mówiący tylko po polsku — 11,9%, a dwujęzyczni — 70,7% ogółu mieszkańców majątku (E. Martuszewski, op. cit., ss. 517—518.) Wydaje się, że przewaga dwujęzycznych nad jednojęzycznymi była cechą charakterystyczną mazurskiego pogranicza etnicznego w końcu XVIII i na początku XIX wieku, nadużywaną przez najwcześniejsze spisy statystyczne, w których dwujęzyczni zaliczani byli gremialnie do Niemców.

Mazur. Teren i zasięg pogranicza wyznaczony został hipotetycznie, głównie na podstawie pracy Władysława Chojnackiego¹⁰.

Termin „pogranicze etniczne” jest terminem scalającym to, co w rzeczywistości było niezwykle zróżnicowane. Przede wszystkim należy brać pod uwagę to, że „klin terytorialny”, jaki stanowiła polska część katolickiej Warmii, rozdzielała mazurskie pogranicze etniczne na dwie części: północno-zachodnią (między ziemią chełmińską i Warmią) oraz północno-wschodnią (między Warmią i Suwalszczyzną). Pogranicze północno-zachodnie było dodatkowo podzielone przez lasy i jeziora (por. mapka).

W pracy tej przyjęto podział na trzy strefy. Do pierwszej, ciągnącej się od Kisielc po Miłomłyn, należy całe pogranicze północno-zachodnie¹¹, do drugiej strefy, kętrzyńsko-węgorzewskiej, należy odcinek między Warmią i jeziorem Mamry, gdzie ludność polska sąsiadowała jedynie z niemiecką, wreszcie do strefy trzeciej, gołdapskiej, zaliczone zostały te parafie między jeziorem Mamry a Suwalszczyzną, gdzie ludność polska sąsiadowała raczej z ludnością litewską niż niemiecką.

Uwzględniając różnice między poszczególnymi strefami, należy brać ponadto pod uwagę fakt, że zapewne zupełnie inaczej kształtowała się koegzystencja etniczno-językowa w tych parafiach, które znajdowały się pod patronatem szlacheckim (a więc z pokolenia na pokolenie uzależnione od miejscowego dziedzica, należącego z zasady do tego samego rodu junkierskiego) i w tych, które były pod patronatem królewskim (uzależnione w praktyce od zmieniających się urzędników administracji państwowej).

Dla zrozumienia szczegółów rejestru Walda następnie brać pod uwagę fakt, że na przełomie XVIII i XIX wieku szkoły w Prusach Wschodnich dzielono na cztery grupy, zgodnie z: a) zakresem nauczania, b) przynależnością stanową rodziców, c) przynależnością terytorialną, d) wyznaniem dzieci.

Zgodnie z zakresem nauczania rozróżniano:

- 1) szkoły obywatelskie (Bürgerschulen);
- 2) szkoły średnie (zwane też łacińskimi lub miejskimi);
- 3) szkoły elementarne (Elementarschulen; zwłaszcza na Warmii szkoły te nazywano też trywialnymi, zgodnie ze średniowiecznym podziałem na *trivium* i *quadrivium*. Synonimem szkoły podstawowej była również nazwa: szkoła dla dziewcząt, szkoła dla biednych bądź polska szkoła: Mädchenschule, Armen-schule, polnische Schule — ta ostatnia występowała w zasadzie w miastach).

Do szkół obywatelskich zaliczano w Królewcu Collegium Friedericianum, szkołę niemieckiej parafii wyznania reformowanego, szkołę przy Domu Sierot (kształcąca nauczycieli), trzy szkoły w dzielnicach Altstadt, Kneiphof i Löbenicht. Obywatelskimi były też szkoły prowincjonalne w Elkku¹², Zalewie i Tylży, miejskie w Węgorzewie, Bartoszycach, Gąbinie, Świętej Siewierce, Pasłęku.

10 Wł. Chojnacki, *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI—XX, Reformacja w Polsce*, t. 12, 1953—1955, ss. 316—412.

11 Por. mapki w artykule E. Martuszewskiego, op. cit., ss. 471, 479, 4.1; tenże, *Ludność polska w powiecie morąskim w XIX wieku*, Olsztyn (1977), s. 2; tenże, *Z zagadnień szkolnictwa wiejskiego na północno-zachodnim pograniczu Mazur na przełomie XVIII i XIX wieku*, Przegląd Historyczno-Oświatowy, 1978, nr 2, s. 180.

12 E. Bernecker, *Geschichte des königlichen Gymnasiums zu Lyck von Dr ... Königsberg 1887*; Bock, *Geschichte des Gymnasiums. Festschrift zur Feier des 500-jährigen Bestehens von Lyck 1425—1925*; J. Sembritzki, *Kleine Beiträge zur Geschichte des Gymnasiums und der Schulen zu Lyck*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia, Lötzten 1904, H. 10.

Wystruci, Kętrzynie i Welawie. Szkoły te przygotowywały do studiów uniwersyteckich.

Do szkół średnich należały szkoły przykościelne i szkoły dla ubogich w stołecznym Królewcu, a także szkoły w małych miastach prowincji.

Do szkół elementarnych zaliczano wszystkie szkoły na wsi (Landschulen), zarówno parafialne (przykościelne, Kirchenschulen), jak i szkoły w zwykłych wsiach (Dorfschulen)¹³. Do szkół elementarnych wliczano także „wszystkie szkoły miejskie, w których uczą illiterati” (a więc osoby nie posiadające wyższego, uniwersyteckiego wykształcenia, które dopiero dawało prawo do tytułu *litteratus*).

Nauczyciele w szkołach parafialnych nazywani byli na Pogórze (Oberland, a więc zachodnie Mazury) kantorami lub organistami, ponieważ faktycznie łączyli obowiązki nauczyciela z obowiązkiem gry na organach i śpiewu na chórze, jako studzy kościelni. Na wschodnich Mazurach zwano ich rektorami, a na Litwie pruskiej precentorami.

Nauczyciele w zwykłych szkołach wiejskich określani byli po niemiecku jako *Schullehrer*, *Schulhalter*, *Schulmann*.

Zwykłe szkoły wiejskie (Dorfschulen) dzielono na:

a) królewskie normalne czyli wzorcowe (Königliche Normal oder Muster-schulen). Na Mazurach nie było ani jednej takiej szkoły.

b) królewskie czyli Stowarzyszeń Szkolnych (Königliche oder Sozietäts-Schulen). Zbudowanie takiej szkoły i wyposażenie nauczyciela było obowiązkiem wsi (lub paru sąsiednich wsi) pod kontrolą i nadzorem Królewskiej Specjalnej Komisji Kościelnej i Szkolnej (Königlich Spezial-Kirchen- und Schul-Kommission),

c) patronackie (pod patronatem szlacheckim, czasem magistrackim — *Mediat-Patronat-Schulen*). Nauczyciel wókaację i utrzymanie pobierał w nich od patrona, zazwyczaj miejscowego dziedzica. Po uwłaszczeniu chłopów prerogatywy w sprawach „zewnątrznych” tych szkół pozostawały przy patronie, lecz władze kościelne i państwowe zwiększały swoje uprawnienia w sprawach „wewnętrznych” (programowych),

d) tymczasowe (*Interimschulen*) — gdy gmina nie była w stanie wypełnić wszystkich postulatów stawianych przez *Principia regulativa*¹⁴, a zgadzający się pracować w takiej szkole nauczyciel nie otrzymywał na ogół deputatu zbożowego i drzewnego,

e) wędrujące (*Ambulierendeschulen*) — gdy gmina nie była w stanie wypełnić obowiązku zbudowania szkoły, a nauczyciel oprócz *czesnego (Schulgeld)* otrzymywał od rodziców dzieci tylko wyżywienie (*mensa ambulatoria* — stąd niemiecka nazwa tych szkół wiejskich — w miastach nazywano je *Winkelschulen*, pokątnymi).

Zgodnie z przynależnością stanową rodziców dzielono szkoły na cywilne

¹³ Zarówno *Landschulen*, jak i *Dorfschulen* mają w języku polskim swój odpowiednik w zwrocie „szkoły wiejskie”. Dla uniknięcia nieporozumień w pracy tej zwrotem „szkoły wiejskie” objęto wszystkie szkoły na wsi (we wsiach parafialnych i zwykłych), natomiast „zwykłe szkoły wiejskie” stanowią odpowiednik niemieckiego „*Dorfschulen*” (a więc z wyłączeniem szkół przykościelnych).

¹⁴ Było to rozporządzenie Fryderyka Wilhelma I z 1738 r., stanowiące podstawę dla dalszych pruskich rozporządzeń w dziedzinie oświaty. Zastąpiło je dopiero wydanie ordynacji szkolnej dla prowincji pruskiej w 1845 r. Zasady zawarte w *Principiach* omawia J. Brehm, op. cit., ss. 110—118.

i wojskowe (garnizonowe)¹⁵; zgodnie z przynależnością terytorialną na miejskie (Stadtschulen) i wiejskie (Landschulen), zaś zgodnie z przynależnością wyznaniową na luterańskie, reformowane, symultaniczne, rzymsko-katolickie, menonickie.

W pracy zastosowano następujące skróty: *mag.* = szkoła prowadzona przez magistrat; *par.* = szkoła parafialna; *tym.* = szkoła tymczasowa. Gdy brak jednego z tych skrótów znaczy to, że mowa jest o zwykłej szkole wiejskiej. Skróty *kr.* oznacza szkołę pod patronatem królewskim, a *szl.* — pod patronatem szlacheckim. Przy każdej szkole podana jest liczba dzieci szkolnych. Liczba szkół wiejskich równa się liczbie nauczycieli wiejskich.

Jeśli w parafii były tylko dwie szkoły, odstąpiono od sumowania liczby nauczycieli i liczby uczniów oraz nie podawano, ile było przeciętnie dzieci w szkole (inaczej mówiąc: ile dzieci przypadało w tej parafii przeciętnie na jednego nauczyciela).

POGRANICZE ETNICZNE

I. STREFA KISIELICKO-MIŁOMŁYŃSKA ¹⁶

Parafia Łęgowo z Gałdowem (w latach 1799—1808 proboszczem był Albert Wysocki)¹⁷
Łęgowo par. szl. 67; Jędrzychowo szl. 63; Babięty szl. 40; Gałdowo par. szl. 56.
4 nauczycieli, 216 uczniów, przeciętnie 54 w szkole.

Parafia Ząbrowo (w latach 1791—1826 proboszczem był Albrecht Sobieski)
Ząbrowo par. szl. 71; Szczepkowo szl. 38; Starzykowo szl. 42; Łanioch szl. 14; Piotrkowo szl. 31; Falknowo szl. 31; Laseczno par. szl. 76; Stradomno szl. 34.
8 nauczycieli, 331 uczniów, przeciętnie 41 w szkole.

Parafia Stary Dzierzgoń (w latach 1790—1810 proboszczem był Jan Efraim Kelch)
Stary Dzierzgoń par. kr. 60; Mortąg kr. 34; Bucznik kr. 18; Górki szl. 42; Monasterzysko Wielkie szl. 30.
5 nauczycieli, 184 uczniów, przeciętnie 37 w szkole.

Parafia Dobrzyki (proboszcz Michał Małkowski, kierujący parafią w latach 1765—1708, w latach 1793—1806 miał do pomocy adiunkta Gustawa Kowalewskiego)
Dobrzyki par. kr. 30; Jerzwałd kr. 30; Siemiany kr. 30.
3 nauczycieli, 150 uczniów, przeciętnie 53 w szkole.

Parafia Boreczno (w latach 1792—1811 proboszczem był Jan Krzysztof Stanisławski).
Boreczno par. szl. 80; Wieprz kr. 60; Karnity Wielkie szl. 63; Urowo szl. 58 — Wielka Wieś szl. tym. 21.
5 nauczycieli, 282 uczniów, przeciętnie 56 w szkole.

Parafia Jaśkowo z Janikami Wielkimi (w latach 1782—1831 proboszczem był Benjamin Kühnast)
Jaśkowo par. szl. 50; Winiec szl. 24; Liksajny szl. 47; Janiki Wielkie par. szl. 32.
4 nauczycieli, 153 dzieci, przeciętnie 38 w szkole.

¹⁵ Szkoły garnizonowe były jedynymi szkołami, które państwo bez oporów i hojnie finansowało. Ich rozkwit przypada na lata 1778—1806 (F. Wienecke, *Das preussische Garnisonschulwesen*, Beihefte zu Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte, Berlin 1907, ss. 16—63).

¹⁶ O parafiach pogranicza na terenie powiatu suskiego: E. Martuszeński, *Pogranicze*; o parafiach pogranicza w powiecie morąskim i ostródzkim: tenże, *Z zagadnień*; o parafiach Dobrzyki, Jaśkowo i Boreczno: tenże, *Ludność*; o parafiach Miłomłyn i Łukta z Łęgutam: [Gustaw Gizewiusz], *Polska kwestia językowa w Prusach. Die polnische Sprachfrage in Preussen*. Wybór materiałów zebranych i opatrzonej komentarzem przez..., Reedycki przygotował i przedmowa oraz skorowidzem opatrzył Wł. Chojnacki. Poznań 1961, ss. 338—343.

¹⁷ Informacje na temat proboszczów według: F. Moeller, *Alphabetisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Bd. I, Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen, Hamburg 1988.

Parafia Miłomłyn (w latach 1791—1806 proboszczem był Jan Grzywacz)¹⁸
Miłomłyn mag. miejska, 2 nauczycieli, 100 dzieci; Liwa kr. 56; Zalewo kr. 25; Majdany Wielkie
kr. 43; Boguszewo kr. 52; Bynowo kr. 28.

W szkołach wiejskich 5 nauczycieli, 304 uczniów, przeciętnie 41 w szkole.

Parafia Łukta z Łegutami (w latach 1794—1808 proboszczem był Krzysztof Nadrowski)
Łukta par. szl. 101; Mostkowo kr. 46; Mołza kr. 45; Worliny kr. 33;
Łeguty par. szl. 29; Tomaryny kr. 333; Rapaty kr. 20.
7 nauczycieli, 307 uczniów, przeciętnie 41 w szkole.

Uwzględniając topografię terenu, a nie trzymając się sztywno podziału na parafie, do tego pogranicza etnicznego oprócz wymienionych powyżej miejscowości zaliczyć należy miasta Iławę i Ostródę, a także — nie uwzględnione w rejestrze Walda, ponieważ nie należały do inspekcji za zarządem superintendury kwidzińskiej, lecz do inspekcji biskupieckiej — parafie Biskupiec z Piotrowicami i Kisielice. Warto ponadto zwrócić uwagę na fakt, że północno-zachodnie mazurskie pogranicze etniczne w 1800 roku należało nie tylko do wspomnianych już dwu superintendur, lecz także do kwietnickiej i pasymskiej¹⁹.

Rejestr Walda podaje, że w Iławie szkoła miejska znajdowała się pod patronatem szlacheckim, miała 2 nauczycieli i 120 uczniów, natomiast w iławskiej szkole garnizonowej 1 nauczyciel uczył 30 dzieci.

Magistracka szkoła miejska w Ostródzie miała 2 nauczycieli i 90 uczniów, a również magistracka szkoła — 1 nauczyciela i 50 uczniów²⁰.

Dla północno-zachodniego pogranicza etnicznego — bez dwu wspomnianych parafii w powiecie suskim — zbiorcze zestawienie statystyczne, opracowane na podstawie *Nachrichten* Walda, wykazuje dla 1800 roku (w nawiasach podano liczbę uczniów): 2 szkoły parafialne pod patronatem królewskim (140), 7 szkół parafialnych pod patronatem szlacheckim (556), 15 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim (583), 15 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem szlacheckim (578); ogółem w szkołach wiejskich 1857 uczniów. Ponadto 7 szkół miejskich, a w nich 310 uczniów, razem 2167 uczniów w 46 szkołach.

II. STREFA KĘTRZYŃSKO-WĘGORZEWSKA

Parafia Boże (należała potem do powiatu mragowskiego, w latach 1784—1822 proboszczem był Fryderyk Wilhelm Gross)
Boże par. szl. 36; Gronowo szl. 22.

Parafia Beżławki (należała wraz z następnymi do powiatu kętrzyńskiego, w latach 1800—1824 proboszczem był Jan Fryderyk Nippa)
Beżławki par. kr. 46; Wilkowo kr. 44; Pilec kr. 52; Widryny kr. 40; Wólka Pieckowska szl. 23.
5 nauczycieli, 215 dzieci, przeciętnie 41 w szkole.

Parafia Tokiny z Kraskowo (w latach 1798—1831 proboszczem był Fryderyk Rauschke)
Tokiny par. szl. 42; Jutrkowo szl. 18; Kraskowo par. szl. 38; Babieniec szl. 18.
4 nauczycieli, 116 uczniów, przeciętnie 29 w szkole.

¹⁸ Był to wuj K. C. Mrongowiusza, W. Bienkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764—1855. W służbie umiłowanego języka*, Olsztyn 1964, s. 16, niesłusznie przerobił Miłomłyn na Miłomłynek i ulokował go w powiecie szczywieńskim.

¹⁹ Superintendentem w Kwietniku pod Pasłękiem był w latach 1787—1824 Samuel Krystian Dittmann, natomiast w Pasymiu w latach 1798—1816 — Paweł Sonnenberg.

²⁰ W 1778 r. szkoła miejska w Ostródzie nazywana była łacińsko-niemiecką i składała się z dwu klas — w jednej uczył 37 dzieci rektor Adam Pentzek, w drugiej 39 dzieci kantor Celestyn Lehmann (ZSTA Merseburg Rep. 76 alt I Nr. 179, Szkoła miejska w Ostródzie 1778—1779, k. 1—2).

Parafia Garbno (od 1779 roku adiunktem Andrzeja Czernickiego, a w latach 1784—1808 proboszczem był tu Fryderyk Wilhelm Mex) Garbno par. szl. 60; Gudzikki kr. 41; Podławki szl. 35; Równina szl. 16. Po zawałeniu się w 1795 roku szkoły nauka w Podławkach odbywała się w zwykłej chatupie, w Równinie natomiast — w wynajętej chłopskiej izbie.

4 nauczycieli, 152 uczniów, przeciętnie 38 w szkole.

Parafia Kętrzyn (proboszczem w niemieckim kościele miejskim był w latach 1782—1808 superintendent Wilhelm Pisański, polskim diakonem przy kościele pod wezwaniem Ducha Świętego, zwanym też kościołem przy przytułku, w latach 1800—1811 był po Janie Fryderyku Nippie Karol Wenzek (Węcək?)

Mag. łacińska szkoła miejska miała 4 nauczycieli i 90 dzieci, niemiecka klasa szkoły dziewcząt — 1 nauczyciela i 46 dzieci, polska klasa szkoły dziewcząt — 1 nauczyciela i 42 dzieci, garnizonowa szkoła pułku Reinharda — 1 nauczyciela i 63 dzieci. W szkolnictwie miejskim zatem pracowało łącznie 7 nauczycieli, którzy uczyli 241 dzieci. Szkoła garnizonowa w Kętrzynie nie posiadała własnego budynku.

Kruszewiec kr. 26; Muławki kr. 23; Stara Różanka kr. 59; Nowy Dwór Nomajński kr. 24; Galwuny kr. 20; Nowa Wieś Kętrzyńska kr. 22; Borki szl. 24; Grabno szl. 22; Sajna szl. 22; Siemki szl. 34; Jeżowo szl. 27; Wąjsznozy szl. 20; Peregowo szl. 26; Miejska Wieś szl. 18. W szkołach wiejskich 14 nauczycieli, 365 uczniów, przeciętnie 25—26 w szkole¹¹.

Parafia Czerniki (w latach 1787—1813 proboszczem był Jan Thomascik (Tomaszczyk?)

Czerniki par. kr. 50; Stara Różanka kr. 50; Parcz szl. 50; Wopławki szl. 40; Siniec szl. 40; Osowo szl. 12.

6 nauczycieli, 242 uczniów, przeciętnie 40 w szkole.

Parafia Srokowo (w latach 1799—1813 proboszczem był Jan Fryderyk Grawert)

Mag. szkoła miejska miała 2 nauczycieli, którzy uczyli 90 wychowanków, a szkoła dziewcząt — 1 nauczyciela i 75 uczniów. Łącznie w szkolnictwie miejskim pracowało 3 nauczycieli, którzy mieli 165 uczniów.

Kaczory kr. 77; Kosakowo kr. 60; Wilczyny kr. 28; Solanka szl. 30; Tarławki szl. 44; Silec szl. 34; Jegławki szl. 34.

W szkołach wiejskich 7 nauczycieli, 307 uczniów, przeciętnie 44 w szkole.

Parafia Radziejewicz z Dobą; parafia ta, wraz z następnymi, położona była w powiecie węgorszewskim (w latach 1799—1826 proboszczem był Daniel Fryderyk Aegidi); Radziejewicz par. szl. 98; Mażany kr. 27; Pniewo szl. 25; Stawiska szl. 51; Sztynort szl. 27; Doba par. szl. 40; Piłwa szl. 10.

7 nauczycieli, 279 uczniów, przeciętnie 40 w szkole.

Parafia Węgielsztyn (od 1790 r. proboszczem był Karol Fryderyk Gross)

Węgielsztyn par. kr. 79; Brzozowo kr. 69; Guja kr. 51; Wesotowo kr. 56; Przyszań szl. 45; Rydzówka szl. 26; Jakunowo szl. 29; Klimki szl. 30.

8 nauczycieli, 386 uczniów, przeciętnie 48 w szkole.

Parafia Węgorzewo (proboszczem i superintendentem w latach 1767—1810 był Jakub Ludwik Pisański, diakonem — dla wiejskiej części parafii — w latach 1793—1820 Fryderyk Wollweber)

Mag. szkoła miejska — 3 nauczycieli, 275 wychowanków, miejska szkoła dziewcząt — 1 nauczyciel, 134 uczniów.

Łącznie w szkolnictwie miejskim pracowało 4 nauczycieli, którzy mieli 409 uczniów.

21 Sytuację w szkole miejskiej w Kętrzynie w 1788 r. szczegółowo przedstawiają sprawozdania zachowane w ZSTA Merseburg Rep. 76 alt I Nr. 181, Szkoła miejska w Kętrzynie 1788—1807 k. 1—10; tamże k. 102—103 o przekształceniu Gelehrtenschule w Mittel- oder Bürgerschule w 1804 r. Po tej degradacji dopiero po wojnach napoleońskich nastąpił awans w formie utworzenia gimnazjum kętrzyńskiego. Rejestr mówi więc o sytuacji w końcowym okresie istnienia szkoły miejskiej, roszcążącej sobie pretensje do zaszczytnego (lecz niezastużonego — w tym przypadku) tytułu Gelehrtenschule.

Na temat sytuacji w kętrzyńskich szkołach elementarnych (deutsche Mädchenschule i polnische Gärtenschule) oraz w szkołach wiejskich w parafii Kętrzym w latach 1772—1842 (z przerwami) mówią tabele szkolne, zachowane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie (dalej WAPO), Parafia Kętrzym XXIV/B/14, Tabele szkolne w parafii kętrzyńskiej 1808—1841 (błędny tytuł poszytu archiwalnego). Tabele te są szczególnie interesujące dla lat 1829—1842, ponieważ rejestrują liczbę dzieci, mówiących po polsku. Brak tabeli dla 1800 r. uniemożliwił konfrontację z rejestrem łacińskim (pod względem liczb) oraz jego uzupełnienie informacjami na temat nauczycieli, frekwencji w szkołach itd.

Prynowo kr. 49; Harsz kr. 74; Ogonki kr. 44; Kal kr. 51; Wilkowo kr. 28; Olszewo Węgorzewske kr. 68; Stregiel kr. 42; Trygort kr. 37; Stulichy kr. 31; Pawłowo szl. 43; Ruska Wieś szl. 25. 11 nauczycieli wiejskich, 401 uczniów, przeciętnie 37 w szkole.

Ponieważ jeziora (zwłaszcza Mamry) rozdzielały północno-wschodnie pogranicze pod względem geograficznym, a na wschód od Węgorzewa pogranicze polsko-niemieckie przechodziło w pogranicze polsko-litewskie, można mówić o dwu strefach pogranicza północno-wschodniego, a mianowicie strefie kętrzyńsko-węgorzewskiej i strefie gołdapskiej. W strefie kętrzyńsko-węgorzewskiej w 1800 roku były (w nawiasie liczba uczniów) 3 szkoły parafialne pod patronatem królewskim (185), 6 szkół parafialnych pod patronatem szlacheckim (314), 27 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim (1195), 26 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem szlacheckim (910), czyli ogółem w szkołach wiejskich uczyło się 2604 dzieci. Ponadto do 6 szkół w 3 miastach uczęszczało 815 dzieci. Łącznie do 68 szkół w strefie kętrzyńsko-węgorzewskiej uczęszczało 3419 dzieci.

Sprawy szkolne w tej strefie podlegały miejscowym superintendentom — Wilhelmowi Pisańskiemu w Kętrzynie i Jakubowi Ludwikowi Pisańskiemu w Węgorzewie.

III. STREFA GOŁDAPSKA

Parafia B u d r y (wraz z następną, również w powiecie węgorzewskim; w latach 1794—1800 adiunktem Michała Grossa, a do 1802 r. proboszczem był Jan Fryderyk Bruno)

Budry par. kr. 80; Grądy kr. 44; Sobiechy kr. 60; Wiecki kr. 112; Krzywińskie kr. 40; Brzozówko kr. 45; Płaki Małe kr. 48; Popioły kr. 44; Budzewo kr. 37. 9 nauczycieli, 510 uczniów, przeciętnie 57 w szkole.

Parafia B a n i e M a z u r s k i e (w latach 1795—1843 proboszczem był Krzysztof Jerzy Rostock)²²

Banie Mazurskie par. kr. 75; Dąbrówka kr. 61; Lisy kr. 75; Surminy kr. 70; Miczuly kr. 53; Klerzki kr. 92; Ziemiany kr. 54; Mieczkowska i Budziska kr. tym. 30. 8 nauczycieli, 510 uczniów, przeciętnie 64 w szkole.

Parafia D ą b r ó w k a P o l s k a (podobnie jak i dwie następne w powiecie darkiejskim. należącym do superintendentury gierdawskiej, którą zarządzał Wilhelm Gottlieb Keber; proboszczem w Dąbrówce Polskiej w latach 1772—1822 był Fryderyk Wilhelm Cholewius)

Dąbrówka Polska par. szl. 35; Sauskoyen (obecnie w ZSRR) szl. 60; Zerglin (obecnie w ZSRR) szl. 60; Zabrost Wielki szl. 30; Mieduniszki szl. 36; Łęgwarowo szl. 20; Kiermurzyn Małe szl. 24.

7 nauczycieli, 266 uczniów, przeciętnie 38 w szkole.

Parafia Z a b i n y (proboszczem w latach 1794—1807 był Jan Jakub Steinkampf, stanowisko litewskiego diakona w 1800 r. było nie obsadzone po Janie Fryderyku Glogau; jego następcami zostali: Dawid Seger, na rok, i Henryk Albrecht Schulz w latach 1803—1807)²³

Zabiny par. niemiecka i litewska szl. 34; Żabiny niemiecko-polsko-litewska szl. 74; Rogale kr. 81; Szarek tym. szl. 38; Widgiry kr. 78; Kristannen (obecnie w ZSRR) kr. 94. 6 nauczycieli, 409 uczniów, przeciętnie 68 w szkole.

Parafia K l e s z c z e w o (obecnie w całości na terenie ZSRR; w latach 1780—1800 proboszczem był Fryderyk Michał Ciborowius, w latach 1800—1802 Bernard August Fürster)

Kleszczewo par. szl. 75; Wittkischken kr. 50; Kelmynen szl. 33; Klewinen szl. 24. 4 nauczycieli, 12 uczniów, przeciętnie 46 w szkole. W powiecie gołdapskim, podlegające superintendentowi gabińskiemu Karlowi Gotthardowi Keberowi:

²² Należał potem do zwolenników germanizacji szkolnictwa mazurskiego — por. [Gustaw Gizewiusz], op. cit., ss. 215, 386.

²³ We wsi tej powstała i działała preparanda nauczycielska (por. E. Martuszeński, *Preparandy nauczycielskie na Mazurach w pierwszej połowie XIX wieku*, KMW, 1979, nr 1, ss. 19—22).

Parafia G o ł d a p (w latach 1781—1788 adiunktem Fryderyka Tyszki był późniejszy, do 1808 r., proboszcz Jan Jerzy von Kobylński i jemu podlegali niemieccy parafianie, natomiast polskimi zajmował się diaakon, którym był w latach 1786—1813 Gottlieb Hinz. Przy kościele garnizonowym znajdowała się parafia reformowana, a proboszczem w latach 1799—1802 był Jerzy Wiktor Franciszek Killmar).

Mag. miejska — 2 nauczycieli, 141 wychowanków, elementarna pol.-niem. — 1 nauczyciel, 35 uczniów, czyli ogółem 3 nauczycieli i 176 uczniów.

Jabłońskie kr. 47; Pietrąski kr. 33; Skocze szl. 39; (następne wsie obecnie w ZSRR) Jerkischken kr. 46; Litrocken kr. 41; Kalnischken kr. 37; Jadupöhnen kr. 30; Rekariken szl. 26; Johannisberg szl. 49.

9 wiejskich nauczycieli, 347 dzieci, przeciętnie 37—39 w szkole.

Parafia G r a b o w o (w latach 1787—1827 proboszczem był Michał Karol Stern)

Grabowo par. kr. 73; Boćwinka kr. 51; Juchnajcie kr. 46; Trzeclaki kr. 59; Kamlonki kr. 28; Rosińsko Wielkie kr. 48; Włosty kr. 33; Marcinkowo kr. 61; Jeziorki kr. 108; Stara Buda kr. 59; Kalniski kr. 32; Nasuty szl. 80.

12 nauczycieli, 877 dzieci, przeciętnie 56 w szkole.

Parafia G ó r n e (w latach 1793—1801 proboszczem był Samuel Klaus)

Górne par. szl. 52; Żelaski kr. 32; Regiele kr. 26; Dziegiele kr. 23; Zatyki kr. 20; Dorsze szl. 33; Kozaki szl. 40.

7 nauczycieli, 231 uczniów, przeciętnie 33 w szkole.

Parafia D u b e n i n k i (w latach 1788—1807 proboszczem był Jan Gottlieb Marks)

Dubeninki par. kr. 42; Mieżkrupie kr. 36; Stacze kr. 60; Linowo kr. 33; Smolarnia kr. tym. 13; Czarne szl. 70; Rogajny szl. 38.

7 nauczycieli, 292 uczniów, przeciętnie 42 w szkole.

W strefie gołdapskiej w 1800 roku były: 4 szkoły parafialne pod patronatem królewskim (270), 2 szkoły parafialne pod patronatem szlacheckim (197), 43 zwykłe szkoły wiejskie pod patronatem królewskim (2169), 18 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem szlacheckim (788), ogółem w szkołach wiejskich uczyło się 3422 dzieci. 2 szkoły miejskie miały 176 uczniów, czyli razem 3600 dzieci uczyło się w 71 szkołach.

Sumując dane dla trzech stref pogranicza etnicznego liczbę dzieci szkolnych na tym terenie należy określić w przybliżeniu na 10 tysięcy (rejestr Walda nie obejmuje dwu parafii powiatu suskiego). Przyjmując, że dzieci w wieku szkolnym stanowiły wówczas około 20% ogółu ludności²⁴, należy stwierdzić, że w 22 wiejskich parafiach i w 9 miastach pogranicza mieszkało w 1800 roku około 50 tysięcy ludzi. Część z nich mówiła tylko po niemiecku, część tylko po polsku, większość jednak (podobnie jak to miało miejsce w Łęgowie — por. przyp. 9) była prawdopodobnie dwujęzyczna.

Zupełnie inaczej sytuacja musiała przedstawiać się na terenie położonym na południe od linii Ilawa—Ostróda—Węgorzewo—Przerośl, gdzie tylko w miastach występowała w jakimś stopniu dwujęzyczność sąsiedzka, na wsi natomiast dominowała mowa polska, również w posiadłościach szlacheckich²⁵.

²⁴ J. G. Hoffmann, *Sammlung kleiner Schriften staatswirtschaftlichen Inhalts*, Berlin 1843, s. 150; K. Forstreuter, *Die Anfänge der Sprachstatistik in Preussen und ihre Ergebnisse zur Littauerfrage*, Zeitschrift für Ostforschung, 1953, Jg. 2, H. 3, s. 337.

²⁵ [Gustaw Gizewiusz], op. cit., ss. 332—343 podaje, że w parafii Mańki w 1827 r. nie było w szkołach ani poza nimi ani jednego Niemca, w parafii Stębark uczono w szkołach tylko po polsku (nie było w nich ani jednego niemieckiego dziecka), natomiast wśród osób mających ponad 14 lat było 441 Polaków i 4 Niemców, zaś nabożeństwo niemieckie odprawiane było tylko wówczas, „gdy tego zażądają państwo za majątku” (wenn es die Gutsherrschaft verlangt).

MONOJĘZYCZNY TEREN MAZUR

I. WSCHODNIA CZĘŚĆ POWIATU SUSKIEGO

Parafia Iława (bez miasta — w latach 1787—1807 proboszczem był Krystian Lebercht Kelch)

Kamień szl. 55; Nowa Wieś szl. 27; Dziarnówko szl. 42; Karaś szl. 38.

4 nauczycieli, 162 uczniów, przeciętnie 40 w szkole.

Parafia Rudzienice z Frednowami (w latach 1769—1801 proboszczem był Stanisław Marcin Wannowius, jego następcą został Daniel Jakub Mroczek ²⁶)

Rudzienice par. szl. 47; Ławice szl. 6^e; Sapy szl. 33; Gromoty szl. tym. 49; Kalduny szl. 47;

Stanowo szl. 30; Frednowy par. szl. 38; Małtyki szl. 49; Tynwald szl. 59; Franciszkowo szl. 45.

10 nauczycieli, 486 uczniów, przeciętnie 48—49 w szkole.

II. POWIAT OSTRÓDZKI (bez należących do pogramnicza etnicznego parafii Miłomiyn, Łukta z Łęgutami i bez miasta Ostródy) ²⁷

Parafia Ostróda z Ornowem (w latach 1763—1807 proboszczem, zarządzającym jednak bodajże tylko parafią miejską, był Jan Gottlob Schifmann, diakonem natomiast, zwanym też polskim proboszczem, był w latach 1791—1802 Michał Pittkau)

Jedzbank kr. 50; Zwierzewo kr. 40; Kątno kr. 25; Ornowo par. kr. 50; Tyrowo kr. 60.

5 nauczycieli, 225 uczniów, przeciętnie 46 w szkole.

Parafia Lipowo z Glaznotami (w latach 1795—1801 proboszczem był Daniel Jakub Mroczek ²⁶)

Lipowo par. szl. 40; Reszki kr. 45; Zajączki szl. 42; Glaznoty par. szl. 38.

4 nauczycieli, 125 uczniów, przeciętnie 31 w szkole.

Parafia Szmykwałd z Pietrzwałdem (w latach 1797—1822 proboszczem był Jerzy Skopnik ²⁸)

Szmykwałd par. kr. 38; Turznica kr. 42; Samborowo kr. 28; Pietrzwałd par. kr. 19.

4 nauczycieli, 125 uczniów, przeciętnie 31 w szkole.

Parafia Krapiewo z Durągiem (w latach 1800—1809 proboszczem był Ernst Gotthold Wendland)

Krapiewo par. szl. 30; Brzydowo kr. 70; Durąg par. szl. 60; Ryn szl. tym. 30.

4 nauczycieli, 190 uczniów, przeciętnie 47—48 w szkole.

Parafia Ostrowin z Grabinkiem i Szyldakiem (w latach 1799—1808 proboszczem był Jan Jakub Stern ²⁹)

Ostrowin par. szl. 44; Parwólki kr. 20; Grabin szl. 37; Grabinek par. szl. 24; Szyldak par. szl. 40.

5 nauczycieli, 165 uczniów, przeciętnie 33 w szkole.

Parafia Mańki (w latach 1798—1824 proboszczem był Jan Gottfryd Will)

Mańki par. kr. 54; Gębiny kr. 22; Biesal kr. 28.

Parafia Mielnio (w latach 177—1819 proboszczem był Gottfryd Elgnowski)

Mielno par. szl. 30; Zybultowo szl. 20; Ulnowo szl. 15.

Parafia Olsztynek (proboszczem był tu w latach 1796—1822 Jan Jerzy Sobotka, diakonem w latach 1786—1814 Michał Schwarz)

Mag. miejska miała 2 nauczycieli, 110 uczniów.

Kunki kr. 45; Lichtajny kr. 74; Mierki kr. 33; Świerkocin kr. 23; Łutykowo kr. 27; Nadrowo szl. tym. 14.

6 wiejskich nauczycieli, 216 uczniów, przeciętnie 36 w szkole.

²⁶ Począwszy od 1802 r. Mroczek kształcił — z pomocą finansową państwa — kandydatów na nauczycieli (E. Martuszewski, *Preparandy*, s. 14).

²⁷ [Gustaw Gizewiusz], op. cit., ss. 338—343.

²⁸ Por. przyp. 26.

²⁹ F. Moeller, op. cit., całkowicie pomija tę parafię, wobec tego dane personalne ustalono na podstawie L. Rhesa, *Kurzgefasste Nachrichten*, Königsberg 1834, ss. 148.

³⁰ Urodził się w 1771 r. w Malinówce pod Elkiem, w 1808 r. został diakonem w Ostrymkole, w 1812 r. proboszczem w Rydzewie, od 1821 r. do śmierci w 1848 r. był proboszczem w Krukankach, gdzie stał się ofiarą prześladowań ze strony radcy Rättiga i swojego przełożonego, superintendenta Neumanna z Węgorzewa, jako przeciwnik germanizacji szkolnictwa mazurskiego (por. [Gustaw Gizewiusz], op. cit., ss. 215, 219, 221, 224—226, 229—230).

Parafia Gierzwałd z Pacóttowem i Rychnowem (w latach 1786—1805 proboszczem był Jan Beniamin Rosiński)

Gierzwałd par. szl. 42; Szczepankowo szl. 37; Pacóttowo par. szl. 28; Rychnowo par. szl. 42.
4 nauczycieli, 149 uczniów, przeciętnie 37 w szkole.

Parafia Wigwałd z Kiersztanowem (w latach 1797—1808 proboszczem był Michał Tybusch)

Wigwałd par. kr. 36; Elgnowo kr. 2'; Kiersztanowo par. szl. 20; Płatyny szl. 20.
4 nauczycieli, 102 uczniów, przeciętnie 25—26 w szkole.

Parafia Żelazno z Kurkami i Waplewem (w latach 1785—1816 proboszczem był Fabian Kiehl)

Żelazno par. szl. 26; Lipowo Kurkowskie kr. 24; Kurki par. kr. 28;
Waplewo par. szl. 22; Sitno szl. 12; Januszkowo szl. 15; Turówko szl. 12; Witramowo szl. 12.
8 nauczycieli, 151 uczniów, przeciętnie 19 w szkole.

Wymienione wyżej parafie powiatu ostródzkiego podlegały w 1800 roku pasymskiemu superintendentowi Pawłowi Sonnenbergowi, pozostałe — Jerzemu Józefowi Rososze z Nidzicy.

Parafia Dąbrówno (w latach 1783—1815) proboszczem był Gottlib Böhnke)

Dąbrówno, szkoła miejska pod patronatem szlacheckim, miała 2 nauczycieli i 130 uczniów.
Samin szl. 24; Lewald szl. 22; Leszcz szl. 20; Ostrowite szl. 19; Jankowiec szl. 16; Groszki szl. wędrująca 10.

6 nauczycieli wiejskich, 111 uczniów, przeciętnie 18—19 w szkole.

Parafia Marwałd z Dylewem (w latach 1767—1'00 proboszczem był Bartłomiej Mrongowiusz³¹, w dwu następnych Jan Glass)

Marwałd par. szl. 28; Elgnowo szl. 28; Dylewo par. szl. 23.

Parafia Ruszkowo i Grzybiny (w latach 1796—1829 proboszczem był Paweł Böttcher)

Ruszkowo par. szl. 30; Sławkowo szl. 25; Lipkówka szl. 34; Grzybiny par. szl. 34.
4 nauczycieli, 123 uczniów, przeciętnie 31 w szkole.

Parafia Stębark z Frygnowem (w latach 1778—1819 zarządzał nią proboszcz z Mielna — Gottfried Elgnowski)

Stębark par. kr. 40; Grunwald szl. 12; Frygnowo par. szl. 36; Łodygowo szl. tym. 17.
4 nauczycieli, 105 uczniów, przeciętnie 21 w szkole.

W tych częściach powiatu suskiego i ostródzkiego, które były zamieszkałe zwarciem przez ludność polską, w 1800 roku było: 6 szkół parafialnych pod patronatem królewskim (246), 21 szkół parafialnych pod patronatem szlacheckim (742), 18 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim (682), 33 zwykłe szkoły wiejskie pod patronatem szlacheckim (1013), ogółem w szkołach wiejskich uczyło się 2683 dzieci. 2 szkoły miejskie miały 240 uczniów, czyli razem było tutaj 2923 uczniów w 80 szkołach.

III POWIAT NIDZICKI (podlegał w całości superintendentowi Jerzemu Józefowi Rososze, który był proboszczem nidzickim w latach 1772—1811, mając do pomocy w latach 1762—1806 diakona Jana Wilhelma Aleksjusza³²)

Parafia Nidzica

Mag. miejska: 2 nauczycieli, 30 uczniów oraz szkoła dziewcząt: 1 nauczyciel, 24 dzieci.

Napłwoda kr. 50; Olszewka kr. 38; Grzegórzki kr. 45; Szerokopaś kr. 44; Waszulki kr. wędrująca 10; Bartoszeki kr. wędrująca 10.

6 nauczycieli wiejskich, 198 uczniów, przeciętnie 33 w szkole.

Parafia Działdowo (w latach 1795—1837 proboszczem był Fryderyk Wilhelm Stern, w latach 1795—1800 diakonem Jan Daniel Corsepisus, w następnych trzech latach stanowisko diakona było nie obsadzone)

³¹ Ojciec K. C. Mrongowiusza (por. W. Bienkowski, op. cit., ss. 15, 27—28, 36, 142).

³² Urodził się w 1735 r. i był autorem pierwszych utworów o charakterze świeckim, przeznaczonych dla Mazurów, z których znane są tylko *Gorzkie żale ubogiej grzesznicy Ewy Turkowej...* przedrukowane przez Mrongowiusza w *Pieśnioksięgu* i wydane jako osobny druk w Olsztynku w 1846 r. przez Gizewiusza.

Mag. miejska: 2 nauczycieli, 90 wychowanków oraz szkoła na przedmieściu: 1 nauczyciel, 60 uczniów.

Kisiny kr. 18; Kurki kr. 28; Pierławki kr. 25; Polskie Zakrzewo kr. 17; Wysoka kr. 28. 5 nauczycieli wiejskich, 115 uczniów, przeciętnie 23 w szkole.

Parafia B u r k a t (w latach 1778—1806 proboszczem był Maciej Krasiewski)
Burkat par. kr. 30; Skurpie kr. 25.

Parafia K a n i g o w o (w latach 1775—1802 proboszczem był Samuel Ernst Riemer)
Kanigowo par. kr. 33; Safronka kr. 20; Napierki kr. 16.

Parafia K o z ł ó w k o ze Sławką Wielką (w latach 1787—1811 proboszczem był Krystian Schellong — Szelaż?)

Kozłówek par. kr. 37; Wielimowo kr. 24; Sławka Wielka par. szl. 50.

Parafia P ł o ś n i c a z Koszelewami (w latach 1790—1815 proboszczem był Jan Szymon Bolck ³³)

Płośnica par. kr. 63; Koszelewy par. szl. 30; Żabin tym. szl. 41; Turza Mała szl. tym. 28; Gródko szl. tym. 29; Rutkowice szl. tym. 26.

6 nauczycieli, 219 uczniów, przeciętnie 36—37 w szkole.

Parafia J e d w a b n o z Małą (w latach 1793—1833 proboszczem był Jan Grall)
Jedwabno par. kr. 100; Mała par. kr. 60; Burdąg kr. 45; Brajniki kr. 42; Kot kr. 18; Zgniocha kr. 20; Małszewo kr. 50; Narty kr. 38; Nowy Dwór kr. 45; Rekowica kr. 20; Baldy szl. 27; Szuć szl. tym. 60; Dębowiec szl. tym. 27; Czarny Piec szl. tym. 30; Pidun szl. tym. 25; Niedźwiedź szl. tym. 29; Łąs szl. wędrująca 19.

17 nauczycieli, 652 uczniów, przeciętnie 38 w szkole.

Parafia Ł y n a (w latach 1795—1809 proboszczem był Krzysztof Marcus)

Lyna par. kr. 49; Jabłonka kr. 46; Likusy kr. tym. 12.

3 nauczycieli, 107 uczniów, przeciętnie 35—36 w szkole.

Parafia M u s z a k i (w latach 1793—1799 proboszczem był Daniel Lejpold)
Muszaki par. szl. 42; Róg kr. 71; Ulesie kr. 38; Wichrowiec kr. 36; Wały kr. 35; Grabowo Wielkie kr. 27; Ruskowo kr. tym. 10; Sadek kr. tym. 10; Komorowo kr. tym. 10.

9 nauczycieli, 279 uczniów, przeciętnie 31 w szkole.

Parafia N a r z y m (w latach 1789—1800 proboszczem był Paweł Samuel Paulini ³⁴)

Narzym par. kr. 40; Brodowo kr. 38; Wierzbowo kr. 26; Iłowo kr. 31.

4 nauczycieli, 135 uczniów, przeciętnie 34 w szkole.

Parafia S z k o t o w o z Dziurdziewem (w latach 1794—1823 proboszczem był Fryderyk Schnetka)

Szkotowo par. kr. 40; Dziurdziewo par. szl. 30.

Parafia S a r n o w o (w latach 1800—1808 proboszczem był Jan Henryk Szymanowski ³⁵)

Sarnowo par. kr. 24; Krasnołąka kr. 24; Niedanowo kr. 30.

Parafia Z a b o r o w o (w latach 1798—1822 proboszczem był Jan Andrzej Baatz)

Zaborowo par. kr. 50; Szkudaj kr. 52; Kurkowo kr. 37.

Parafia U z d o w o ze Szczuplinami i Gardynami (w latach 1774—1818 najpierw adiunktem Pawła Reussa, a następnie proboszczem był Adam Pulewka)

Uzdowo par. szl. 51; Turza Wielka kr. 42; Szenkowo kr. wędrująca 22; Kramarzewo kr. tym. 15; Szczupliny par. szl. 24; Gardyny par. szl. 27; Siemienowo szl. wędrująca 20; Osiekowo szl. wędrująca 20.

8 nauczycieli, 219 uczniów, przeciętnie 27 w szkole.

W parafiach, które od 1818 roku tworzyły powiat nidzicki, w 1800 roku było:³⁶ 11 szkół parafialnych pod patronatem królewskim (526), 7 szkół parafialnych pod patronatem szlacheckim (254), 44 zwykłych szkół wiejskich pod

³³ Był następnie proboszczem w Rozogach, a zarazem superintendentem powiatu szczycieńskiego do 1820 r. W 1818 r. zamieścił w „Beiträge zur Kunde Preussens” obszerny artykuł *Beschreibung des Landrätthlich Neidenburgischen Kreises in physisch-geographischen und statistischen Hinsicht*.

³⁴ Por. przyp. 44.

³⁵ Tak się podpisywał, a nie, jak podaje F. Moeller, op. cit. s. 148, Schiemanowski. Jako proboszcz w Dobrzykach, w latach 1808—1831 prowadził tam preparandę nauczycielską i należał do zwolenników germanizacji (por. E. Martuszcwski, *Ludność*, ss. 12—13).

³⁶ Rejestr Walda podaje w dopisku, że na terenie powiatu nidzickiego w 1800 r. istniała parafialna szkoła katolicka w Wielkim Łęcku, do której chodziły również dzieci z Przedzięką, mająca 2 nauczycieli i 37 uczniów. Podlegała ona biskupowi chełmińskiemu, podobnie jak i pa-

patronatem królewskim (1314), 12 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem szlacheckim (354), ogółem w szkołach wiejskich uczyło się 2448 dzieci. W 4 szkołach miejskich było 294 dzieci, czyli razem w 78 szkołach powiatu nidzickiego uczyło się 2742 dzieci.

IV. POWIAT SZCZYCIEŃSKI. Niemal w całości należał do pasymskiego inspektoratu superintendenta Pawła Sonnenberga, z wyjątkiem parafii szczycieńskiej, tworzącej odrębny, najmniejszy inspektorat szkolny w całych Prusach Wschodnich, oraz oprócz należących do inspektoratu kętrzyńskiego Jerutek i Rozóg.

Parafia Szczytno (w latach 1780—1815 proboszczem a zarazem superintendentem był Krzysztof Fryderyk Krupiński)

Szczytno — mag. miejska miała 2 nauczycieli, 130 wychowanków.

Bartna Strona kr. 73; Lemany kr. 20; Romany kr. 41; Zielonka kr. 19; Sędańsk kr. 16; Czarkowy Grąd kr. 46; Szymany Wielkie kr. 45; Zabele kr. 15.

8 wiejskich nauczycieli, 261 uczniów, przeciętnie 37 w szkole.

Parafia Pasym (w latach 1798—1816 proboszczem i superintendentem był Paweł Sonnenberg, diakonem w latach 1798—1800 Fryderyk Fabian S. Kiehl)

Pasym — mag. miejska miała 2 nauczycieli, 124 wychowanków.

Michałki kr. 29; Tyłkowo kr. 20; Waplewo kr. 30; Dybowo kr. 38; Narejty kr. 25; Grom kr. 56; Dźwiersztyn Kr. 30; Leleszki kr. 38; Rusek Wielki kr. 46; Grzegorzki szl. 25; Rusek Mały szl. 11; Eliginowo szl. 22; Krzywonoga kr. tym. 9; Rutki kr. tym. 21 (w obu ostatnich miejscowościach nie było budynków szkolnych).

14 wiejskich nauczycieli, 400 uczniów, przeciętnie 28—29 w szkole.

Parafia Rańsk (w latach 1763—1820 proboszczem był Fryderyk Fleischer)

Rańsk par. szl. 43; Miętkie kr. 42; Jeleniewo kr. 43; Marksoby kr. 39; Orzyny szl. 43; Mojtyny szl. 52; Popowa Wola szl. 42; Rogale szl. 26.

8 nauczycieli, 330 dzieci, przeciętnie 41 w szkole.

Parafia Trelkowo z Jabłonką (w latach 1791—1797 adiunktem Jana Krzysztofa Gutzeitla, a do 1819 r. proboszczem był Jakub Czigan *)

Trelkowo par. kr. 56; Jabłonka par. szl. 31; Linowo kr. 31; Stare Kiejkuty kr. 30; Nowe Kiejkuty kr. 24).

5 nauczycieli, 172 uczniów, przeciętnie 34—35 w szkole.

Parafia Dźwierzuty (w latach 1797—1814 proboszczem był Andrzej Wiktor Hensel **)

Dźwierzuty par. kr. 50; Sapłaty kr. 55; Szczepanki kr. 42; Łupowo kr. 32; Małszewko szl. 27.

6 nauczycieli, 294 uczniów, przeciętnie 49 w szkole.

Parafia Kobułty (w latach 1769—1813 proboszczem był Michał Ernst Schreiber)

Kobułty par. kr. 24; Labuszewo (Hozambark) kr. 30; Rudziska kr. 24; Botowo kr. 26; Borki Wielkie szl. 54.

5 nauczycieli, 158 uczniów, przeciętnie 32 w szkole.

Parafia Targowo (w latach 1800—1803 proboszczem był Jan Smolan)

Targowo par. szl. 40; Olszewki kr. 40; Rutkowo kr. 32.

rafialna szkoła w Turówku z jednym nauczycielem i 25 dziećmi. Pierwsza z nich była pod patronatem szlacheckim, druga — królewskim. Biskupowi płockiemu podlegała zwykła szkoła wiejska pod patronatem szlacheckim w Białutach, posiadająca 1 nauczyciela i 15 uczniów.

37 Urodzony 16 VII 1758 r. w Kronowie, studia teologiczne rozpoczął w 1779 r., w latach 1785—1791 był rektorem w Ostrymkole. Ożenił się wówczas z Jakobiną Luizą, stryjenką Gustawa Gizewiusza. Od 1819 r. do chwili śmierci 21 VIII 1840 r. był proboszczem w Jerutkach; w 1821 r. Niemcey osadnicy ze wsi Kolonia oskarżyli go o nie dość częste odprawianie dla nich niemieckich nabożeństw (ZSTA Merseburg, Geheimes Zivill-Kabinett 2.2.1. Nr 22927, Bd. II, Sprawy Kościelne, duchownych i służb kościelnych prowincji pruskiej 1836—1840, k. 209—210; WAPO, Rejencja olsztyńska I 1427, Szkoła w Kolonii 1820—1851, k. 26).

38 Urodzony 1 XII 1761 r. w Pisanicy, po studiach teologicznych, rozpoczętych w 1781 r., był w latach 1795—1797 diakonem w Pasymiu, z Dźwierzut przeszedł na probostwo do Ostródy, a w 1823 r. do Miłomylina. Od 1818 r. był superintendentem powiatu ostródzkiego i zmarł w 1836, wkrótce po otrzymaniu Orderu Czerwonego Orła IV klasy z okazji jubileuszu, ale również za gorliwość germanizatorską. (Por. [Gustaw Gizewiusz], op. cit., ss. 191, 196—197, 206, 305—306, 387).

Parafia *Jerutki* (w latach 1772—1802 proboszczem był Jan Ernst Nordhoff)
Jerutki par. kr. 70; Biały Grąd kr. 40; Lipowiec kr. 48; Olszyny kr. 74; Plasutno kr. 88; Świętajno
Kr. 98; Wawrochy kr. 40; Gawrzyjałki kr. 44; Waly kr. 40; Jeruty Wielkie kr. 63; Plozy kr. 19.
11 nauczycieli, 621 uczniów, przeciętnie 56—57 w szkole.

Parafia *Rozogi* (w latach 1799—1815 proboszczem był Dawid Zieliński)
Rozogi par. kr. 85; Wilamowo kr. 71; Klon kr. 70; Faryny kr. 70; Spaliny kr. 30; Pupy kr. 55;
Wysoki Grąd kr. 28; Zdunowo kr. 35; Karwica kr. 33; Karpa kr. 22 (trzy ostatnio wymienione
na terenie późniejszego powiatu piskiego); Ciesina kr. 55; Trzeciakowy Grąd kr. 24; Występ
kr. 30.

13 nauczycieli, 608 uczniów, przeciętnie 48 w szkole.

Parafia *Wielbark* (w latach 1798—1827 proboszczem był Jakub Drwęcki³⁹)

Wielbark — mag. miejska miała 2 nauczycieli, 149 wychowanków.

Opaleniec par. kr. 50; Przędzięk Wielki kr. 71; Wesołowo kr. 50; Kucbork kr. 34; Sądrowo
kr. 36; Mątvice kr. 50; Piwnice Wielkie kr. 30; Baranowo kr. 30; Kipary kr. 25; Lesiny kr. 32;
Kołodziejowy Grąd kr. 20; Jesionowiec kr. 20; Ostrowy kr. 26; Borle kr. 30; Łatana kr. 32⁴⁰;
Szymany Małe kr. 25; Nowojowiec kr. 10; Księży Lasek⁴¹ kr. 48; Róklas kr. 35; Ścieciel kr. 15;
Wyżęgi kr. 25; Sasek kr. 15; Chwalibogi kr. 21.

23 nauczycieli, 725 uczniów, przeciętnie 31—32 w szkole.

Na terenie powiatu szczycieńskiego w 1800 roku było: 6 szkół parafial-
nych pod patronatem królewskim (335), 3 szkoły parafialne pod patronatem
szlacheckim (114), 75 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim
(2947), 9 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem szlacheckim (302); ogółem
w szkołach wiejskich uczyło się 3698 dzieci. W 2 szkołach miejskich było
403 dzieci, czyli ogółem w 96 szkołach powiatu szczycieńskiego uczyło się
4102 dzieci.

V. POWIAT MRAĞOWSKI (w granicach z 1818 roku należał do inspekcji kętrzyńskiej)

Parafia *Mrağowo* (w latach 1872—1908 proboszczem był Jan Teodor Stern, natomiast
diakonem w latach 1794—1818 Ernst Krystian Boretius)

Mrağowo — mag. miejska miała 2 nauczycieli, 120 wychowanków.

Grabowo kr. 38; Krzywe kr. 37; Karwie kr. 30; Polska Wieś kr. 36; Probark kr. 56; Kosewo
kr. 36; Muntowo kr. 31; Gązwa kr. 20; Marcinkowo kr. 24; Czerwonki kr. 18; Bagienice szl. 30;
Wierzbowo szl. 28.

12 nauczycieli wiejskich, 384 uczniów, przeciętnie 32 w szkole.

Parafia *Mikolajki* (w latach 1783—1809 proboszczem był Jan Fryderyk Głyzycki, nato-
miast diakonem w latach 1757—1807 Jerzy Wilhelm Jerzowski)

Mikolajki — mag. miejska miała 2 nauczycieli, 174 wychowanków.

Woźnice kr. 80; Tałty kr. 60; Sady kr. 30; Faszczce kr. 30; Zelwagi kr. 56; Kamię kr. 20;
Smietki kr. 56; Wierzba kr. 34; Baranowo szl. 50.

9 wiejskich nauczycieli, 416 uczniów, przeciętnie 46 w szkole.

Parafia *Ryn* (w latach 1792—1808 proboszczem był Karol Henryk Gregorovius⁴², diako-
nem natomiast w latach 1798—1811 Jan Gottlieb Masuch)

³⁹ Urodził się we Wielbarku w 1756 r. Po studiach teologicznych, rozpoczętych w 1774 r., wrócił do rodzinnej miejscowości w 1796 r. Zmarł na emeryturze, po 1844 r., prawdopodobnie w Królewcu. W 1720 r. wydał *Książkę o religii*, a w 1844 r. *Piosnkę przy uroczystym obchodzeniu święta trzydziestego...* W rękopiśmie pozostał przetłumaczony przez niego śpiewnik dla 20-
nierz.

⁴⁰ Nauczycielem w Łatanie był w 1800 r. Jakub Kaliński, którego latem 1804 r. zwolniono z pracy z powodu niezajomości języka niemieckiego, antycypując w ten sposób rozporządzenie z 27 IX tegoż roku, wbrew *zasadzie lex retro non agit* (WAPO, Rejencja olsztyńska I 1382, Szkoła w Łatanie 1804—1844, k. 6—59, 103).

⁴¹ Wieś ta stała się w 1816 r. stolicą nowej parafii, utworzonej dla zlikwidowania działającej na tym terenie sekty „świętych”.

⁴² Dziadek historyka średniowiecznego Rzymu — Ferdynanda Gregoroviusa.

Ryn — kr. miejska miała 2 nauczycieli, 113 wychowanków, szkoła dziewcząt przy przytułku 1 nauczyciela, 34 dzieci.

Knis kr. 34; Jeziorko kr. 26; Ławki kr. 31; Orlo kr. 55; Rybical kr. 35; Skop kr. 22; Skorupki kr. 22; Tros kr. 38; Wejdyki kr. 26; Czerwonka kr. 36; Jera Wielka kr. 42; Krzyżany kr. 25; Notyst Wielki kr. 33; Zalec kr. 37; Słabowo kr. 46; Sądry kr. 26.
16 wiejskich nauczycieli, 534 uczniów, przeciętnie 33 w szkole.

Parafia S z e s t n o (od 1797 r. proboszczem był Andrzej Leopold Pawlik ⁴³, w latach 1799—1809 diakonem Michał Spekowiuz)

Szeszto par. kr. 80; Popowo Saleckie kr. 36; Wyszebork kr. 53; Ruska Wieś kr. 34; Rydwągi kr. 28; Lembork kr. 24; Kiersztanowo kr. 31; Nowe Gizewo kr. 39; Burszewo kr. 45; Surmówka kr. 19; Szymanowo kr. 14.

11 nauczycieli, 403 uczniów, przeciętnie 37 w szkole.

Parafia S z y m o n k i (w latach 1800—1803 proboszczem był Jan Bernard Raabe)

Szymonki par. kr. 90; Olszewo kr. 78; Rudówka kr. 54; Górkło kr. 47; Prażmowo kr. 39.

5 nauczycieli, 308 uczniów, przeciętnie 62 w szkole.

Parafia S o r k w i t y (w latach 1796—1834 proboszczem był Józef Wilhelm Gisevius)

Sorkwity par. szl. 105; Zyndaki kr. 70; Jęlmuń szl. 36; Jędrychowo szl. 24; Kamionka Wielka szl. 35; Pustniki szl. 24; Słomowo szl. 30.

7 nauczycieli, 324 uczniów, przeciętnie 46 w szkole.

Parafia R y b n o (w latach 1772—1813 proboszczem był Krzysztof Lisiewski)

Rybno par. szl. 36; Borowo kr. 27; Rozogi kr. 20.

Parafia N a w i a d y (w latach 1783—1809 proboszczem był Zygmunt Krupiński, diakonem zaś w latach 1789—1806 Jan Fryderyk Rogowski)

Nawłady par. kr. 80; Cierzpięty kr. 40; Gant kr. 35; Goleń kr. 38; Kielbunki Wielkie kr. 60; Krutyń kr. 40; Dłużec kr. 45; Machary kr. 40; Piecki kr. 60; Ukta kr. 35.

10 nauczycieli, 473 uczniów, przeciętnie 47 w szkole.

Parafia N a k o m i a d y (po Janie Bernardzie Raabe w 1800 r. proboszczem został Michał Pukowski)

Nakomiady par. szl. 120; Salpik kr. 61.

W powiecie mrągowskim (bez zaliczonej do pogranicza etnicznego parafii Boże) w 1800 roku były: 3 szkoły parafialne pod patronatem królewskim (250), 3 szkoły parafialne pod patronatem szlacheckim (261), 61 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim (2588), 8 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem szlacheckim (362); ogółem w szkołach wiejskich uczyło się 3461 dzieci. W 4 szkołach miejskich uczyło się 441 dzieci, czyli łącznie w 79 szkołach powiatu mrągowskiego uczyło się 3902 dzieci.

VI. POWIAT PISKI. Stanowił w 1800 roku superintendenturę i inspekcję szkolną Pawła Samuela Pauliniego ⁴⁴, który był proboszczem piskim w latach 1800—1836, podczas gdy diakonem od 1787 do zapewne 1833 roku był Michał Schulz.

Parafia P i s z

Pisz — mag. miejska miała 2 nauczycieli ⁴⁵, 90 wychowanków; szkoła dziewcząt 1 nauczyciela, 101 dzieci.

Ditrichswalde (nazwa nie występuje na mapach ani też u Brehma) kr. 42; Kocioł kr. 53; Jaśkowo kr. 34; Kończewo kr. 63; Kałęczyn kr. 69; Lipa kr. 12; Pietrzyki kr. 40; Pogubie kr. 50; Piłchy kr. 45; Rostki kr. 20; Rybitwy kr. 25; Szast kr. 45; Zdory kr. 45; Trzonki kr. 20; Wielki

⁴³ Prawdopodobnie zmarł w 1841 r., od 1813 r. był superintendentem w powiecie mrągowskim, należał do zwolenników germanizacji.

⁴⁴ W 1828 r. miał się wyrazić w związku ze staraniami mieszkańców Zawad o nowego nauczyciela: „niech się Zawady nie zarządzą niemieckim językiem” (WAPO, Rejencja olsztyńska I 439, Szkoła w Zawadach 1804—1854, k. 189).

⁴⁵ Rektorem tej szkoły był w 1800 r. Marcin, ojciec Gustawa Gizewiusza, urodzony w 175 r., zmarły w 1813 r.

Las kr. 20; tylko w ziemie Mosty kr. tym. 24; Lisewo kr. tym. 18; Jagódne kr. tym. 16; Snopki kr. tym. 17; Łupki kr. tym. 15.

20 wiejskich nauczycieli, 694 uczniów, przeciętnie 35 w szkole.

Parafia Orzysz (w latach 1792—1844 proboszczem był Wilhelm Jackstein ⁴⁶, w latach 1788—1832 diakonem Maciej Willamowski)

Orzysz — kr. miejska miała 2 nauczycieli, 140 wychowanków.

Pianki kr. 33; Strzelniki kr. 48; Oszczywilki kr. 42; Wierzbiny kr. 51; Odoje kr. 28; Góra kr. 20; Mikosze kr. tym. 27.

7 wiejskich nauczycieli, 234 uczniów, przeciętnie 36—37 w szkole.

Parafia Biała Piska (w latach 1773—1803 proboszczem był Melchior Jakub Kempen, diakonem w latach 1796—1810 Jan Krystian Działek)

Biała Piska — kr. miejska miała 2 nauczycieli, 95 wychowanków.

Koźuchy kr. 58; Liski kr. 19; Orłowo kr. 53; Świdry kr. 18; Włosty kr. 69; Wojny kr. tym. 10.

6 nauczycieli wiejskich, 227 uczniów, przeciętnie 38 w szkole.

Parafia Klusy (w latach 1763—1802 proboszczem był Jan Krystian Gross, od 1798 r. jego adiunktem, a następnie do 1818 r. proboszczem był Jan Caspar)

Klasy par. kr. 55; Skomacko kr. 32; Różynsk kr. 41.

Parafia Drygały (w latach 1774—1814 proboszczem był Fryderyk Albert Klehl, w latach 1787—1803 diakonem Gottlieb Stern)

Drygały par. kr. 72; Dmusy kr. 38; Giębowski kr. 40; Ruda kr. 30; Zalesie kr. 25; Zabieline kr. tym. 15; Pogorzelska kr. tym. 23; Sulimny kr. tym. 25 (obie ostatnie nie posiadały budynku szkolnego); Monety ⁴⁷ kr. 39.

9 nauczycieli, 307 dzieci, przeciętnie 34 w szkole.

Parafia Okartowo (w latach 1791—1810 proboszczem był Fryderyk Paweł Kusbiel)

Okartowo par. kr. 18; Chmielewo kr. 30; Cierzpięty kr. 22; Dąbrówka kr. 43; Dziubiele kr. 45; Grzegorz kr. 29; Guty Różynskie kr. 16; Łysonie kr. 30; Kwik kr. 23; Zastrużne kr. 23; Tuchlin kr. 18.

11 nauczycieli, 297 uczniów, przeciętnie 27 w szkole.

Parafia Kumiejsk (w latach 1799—1823 proboszczem był Jan Gottfried Schültz)

Kumiejsk par. kr. 36; Bogumiły kr. 46; Gruzy kr. 42; Jeże kr. 42; Idzki kr. 29; Jakuby kr. 63; Kowalewo kr. 40; Liski kr. 34; Turowo kr. 51; Grodzisko kr. tym. 18; Lipniki kr. tym. 17; Rakowo Piskie szl. 34.

12 nauczycieli, 478 uczniów, przeciętnie 40 w szkole.

Parafia Różynsk Wielki (w latach 1788—1801 proboszczem był Fryderyk Krüger)

Różynsk Wielki par. kr. 69; Sokoly kr. 38; Kurczątki kr. 28; Dybowo kr. 23; Krzywińskie kr. tym. 13; Jebrańki kr. 24.

6 nauczycieli, 195 uczniów, przeciętnie 32—33 w szkole.

W powiecie piskim w 1800 roku było: 5 szkół parafialnych pod patronatem królewskim (250), 68 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim (2263, w tym 14 szkół tymczasowych z 255 uczniami), 1 zwykła szkoła wiejska pod patronatem szlacheckim (34); ogółem w szkołach wiejskich było 2527 uczniów. W 4 szkołach miejskich uczyło się 426 dzieci, czyli łącznie w 84 szkołach powiatu piskiego uczyło się 2973 dzieci.

VII. POWIAT GIŻYCKI. Podzielony był w 1800 roku między inspekcję ełcką i węgorszewską (do ełckiej należały parafie Zelki i Wydminy)

Parafia Giżycko (w latach 1793—1804 proboszczem był Krzysztof Motullo ⁴⁸, diakonem w latach 1794—1801 Henryk Gotthard Raabe)

⁴⁶ Urodzony w 1770 r. w Sorkwicach, oskarżony został w 1795 r. o zaniedbywanie — jako inspektor szkolny w parafii Orzysz — nowy niemieckiej w szkole miejskiej (J. Brehm, op. cit., ss. 276—278).

⁴⁷ Dopisek w rejestrze Walda mówi, że do Stowarzyszenia Szkolnego w Monetach należała wieś Kosinowo, zamieszkała przez aryan, nie mających własnej szkoły. Dzieciom arianskim udzielał nauki ich kaznodzieja w swoim własnym domu.

⁴⁸ Urodzony 17 I 1747 r. w Koźuchach Wielkich, był — po studiach teologicznych — w latach 1774—1788 rektorem szkoły miejskiej w Giżycku, następnie do 1793 r. diakonem i do 1804 r. pro-

Giżycko — mag. miejska miała 2 nauczycieli i 55 wychowanków, szkoła przy przytułku i nauczyciela, 82 uczniów.

Upały kr. 52; Kamionki kr. 78; Świdry kr. 57; Wronki kr. 30; Wrony kr. 48; Pieczonki kr. 18; Spytkowo kr. 29; Kap kr. 60; Kozuchy kr. 80; Sulimy kr. 45; Wilkasy kr. 32.

11 nauczycieli wiejskich, 509 uczniów, przeciętnie 46 w szkole.

Parafia Z e l k i (w latach 1791—1804 proboszczem był Michał Gregorovius)⁴⁹

Zelki par. szl. 47; Pamry szl. 38; Biała szl. 32.

Parafia W y d m i n y (w latach 1758—1803 proboszczem był Józef Gisevius⁵⁰, natomiast w latach 1787—1802 diakonem Teofil Kendziorra)

Wydminy par. kr. 113; Gawliki Wielkie kr. 64; Grądzkie kr. 91; Lipowo kr. 35; Mazuchówka kr. 71; Orłowo kr. 47; Sucholański kr. 45; Węzówka kr. 54; Radzie kr. tym. 35; Czernówka kr. tym. 45.

10 nauczycieli, 600 uczniów, przeciętnie 60 w szkole.

Parafia S t e r l a w k i W i e l k i e (w latach 1789—1799 proboszczem był Jan Gottfried Schütz, następnie przez 4 lata parafia była nie obsadzona)

Sterławki Wielkie par. kr. 59; Sterławki Małe kr. 52; Martiany kr. 30; Kronowo kr. 30.

4 nauczycieli, 171 uczniów, przeciętnie 43 w szkole.

Parafia M i ł k i (w latach 1775—1811 proboszczem był Andziej Schubert)

Milki par. kr. 62; Wysowate kr. 65; Lipińskie kr. 46; Konopki Małe 40; Siedliska kr. 53; Okragła kr. 34; Marcinowa Wola kr. 40; Talki kr. 28; Kruklin kr. 30; Danowo kr. 28; Czyprki kr. tym. 15; Staświny kr. tym. 43.

12 nauczycieli, 484 uczniów, przeciętnie 40 w szkole.

VIII. POWIAT WĘGORZEWSKI (część nie należąca do pogranicza etnicznego, ale podlegająca inspekcji węgorskiej)

Parafia K r u k l a n k i (w latach 1797—1805 proboszczem był Michał Bieber, natomiast w latach 1797—1816 ostatnim diakonem Jan Milau)

Krukłanki par. kr. 47; Pozedrze kr. 60; Soltmany kr. 77; Żywy kr. 39; Wyludy kr. 39; Jeziorowskie kr. 36; Soldany kr. 23; Jurkowo Węgorszewskie kr. 22; Pieczarki kr. 31; Żywki szl. 28; Brzozówka szl. 16.

11 nauczycieli, 418 uczniów, przeciętnie 38 w szkole.

Parafia K u t y (w latach 1798—1826 proboszczem był Salomon Daniel Paulini)

Kuty par. kr. 63; Jakunowo kr. 96; Piłaki Wielkie kr. 65; Stręgiele kr. 42; Zabinki kr. 32; Grodzisko kr. 70; Przerwanki kr. 33; Przytuły kr. tym. 24; Gębałka kr. tym. 18.

9 nauczycieli, 443 uczniów, przeciętnie 49 w szkole.

W powiecie giżyckim i w zdecydowanie polskiej części powiatu węgorskiego w 1800 roku było: 6 szkół parafialnych pod patronatem królewskim (344), 1 szkoła parafialna pod patronatem szlacheckim (47), 52 szkoły wiejskie pod patronatem królewskim (w tym 6 szkół tymczasowych — 2229), 4 zwykle szkoły wiejskie pod patronatem szlacheckim (114), ogółem w szkołach wiejskich 2734 dzieci. W 2 szkołach miejskich uczyło się 147 dzieci, czyli łącznie w 65 szkołach tych dwu powiatów uczyło się 2881 dzieci.

boszczem tamże. W 1797 r. sprzeciwił się mianowaniu przez magistrat rektorem nie znającego języka polskiego J. F. Kruma. Sprawa rozstrzygnięta została ostatecznie przez berlińskiego radcę Meierotto, który udzielił magistratowi nagany za pomijanie władzy duchownej, ale gdyby zabrakło odpowiedniego kandydata, wówczas władza szkolna „musi ewentualnie przejść do porządku dziennego nad wymaganiem uczenia po polsku” (ZSTA Merseburg, Rep. 76 alt i Nr. 169, Szkoła miejska w Giżycku w Prusach Wschodnich 1787—1801, k. 14—19, 23—27, 40—54).

49 Urodzony 31 III 1767 r. w Grabniku. był w latach 1786—1791 prorektorem w Olecku, od 1804 r. proboszczem w Giżycku, a od 1822 do chwili śmierci 18 V 1834 r. również superintendentem giżyckim.

50 Pradziadek Gustawa Gizewiusza.

IX. POWIAT OLECKI (należał do superintendencji elckiej)

Parafia Olecko (w latach 1774—1816 proboszczem był Krystian Albert Orlovius, diakonem w latach 1786—1822 Fryderyk Szymon Szczepański)

Olecko — kr. miejska miała 2 nauczycieli, 63 uczniów; miejska niemiecka elementarna — 1 nauczyciel, 89 uczniów; polska elementarna — 1 nauczyciel, 24 uczniów — razem 176 uczniów. Babki kr. 40; Dąbrowskie kr. 33; Dobki kr. 39; Gordejki kr. 39; Jaśki kr. 47; Krupiny kr. 47; Kulowo kr. 51; Łęgowo kr. 50; Możne kr. 35; Olszewo kr. 43; Szczecinki szl. 43. 11 wiejskich nauczycieli, 649 uczniów, przeciętnie 59 w szkole.

Parafia Cichy (proboszczem w latach 1759—1800 był Fryderyk Skrzeczka, po nim przez 11 lat Daniel Fryderyk Skrzeczka)

Cichy par. kr. 34; Borki kr. 21; Gołubie Węzowskie kr. 56; Dybowo kr. 28; Nowa Wieś Olecka kr. 29; Rogajny kr. 52; Sokółki kr. 29; Czukły kr. 19; Gryzy kr. 18; Jurki kr. 22; Zawady szl. 12; Stocze szl. 36; Węzowo szl. 12.

13 nauczycieli, 368 uczniów, przeciętnie 28 w szkole.

Parafia Gąski (w latach 1799—1807 proboszczem był Andrzej Frenzel)

Gąski par. kr. 71; Babki kr. 20; Kijewo kr. 39; Zajdy kr. 48; Zatyki kr. 64; Świdry kr. tym. 8. 6 nauczycieli, 250 uczniów, przeciętnie 42 w szkole.

Parafia Mieruniszki (w latach 1797—1811 proboszczem był Jan Reinhold Orlovius)

Mieruniszki par. kr. 110; Bitkowo kr. 15; Borawskie kr. 29; Garbas kr. 63; Judniki kr. 20; Plewki kr. 38; Biała szl. 44; Drodzowo szl. 19.

8 nauczycieli, 338 uczniów, przeciętnie 42 w szkole.

Parafia Szarejki (w latach 1795—1813 proboszczem był Michał Benjamin Gisevius)

Szarejki par. kr. 75; Łąkiele kr. 45; Monety kr. 35; Guzy kr. 27; Szeszki kr. 40; Kuczce kr. 15; Zydry szl. 23; Korak szl. 27; Stożne kr. tym. 12.

9 nauczycieli, 299 uczniów, przeciętnie 33 w szkole.

Parafia Świętajno (w latach 1770—1802 proboszczem był Bernard Flöss)

Świętajno par. kr. 85; Dudki kr. 48; Dunajki kr. 59; Giże kr. 58; Jelonek kr. 70; Krzywe kr. 51; Orzechówka kr. 34; Połom kr. 28; Doliny szl. 28; Dworaczki kr. tym. 23; Zalesie kr. tym. 14.

11 nauczycieli, 498 uczniów, przeciętnie 45 w szkole.

Parafia Wieliczki (w latach 1794—1837 proboszczem był Gebhard Fryderyk Schrage)

Wieliczki par. kr. 55; Kleszczewo kr. 76; Markowskie kr. 43; Szeszki kr. 44; Wilkasy kr. 44; Wojnasy kr. 43; Olecko Małe kr. 50; Niedźwiedz kr. tym. 10; Puchawki kr. tym. 21.

9 nauczycieli, 405 uczniów, przeciętnie 45 w szkole.

W powiecie oleckim w 1800 roku było: 6 szkół parafialnych pod patronatem królewskim (230), 21 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim (2133, w tym 6 tymczasowych z 88 dziećmi), 6 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem szlacheckim (244); ogółem w szkołach wiejskich było 2807 dzieci. Do 3 szkół miejskich uczęszczało 175 dzieci, czyli łącznie w 45 szkołach powiatu oleckiego uczyło się 2982 dzieci.

X. POWIAT ELCKI

Parafia Elk (w latach 1787—1817 proboszczem a zarazem superintendentem był Tymoteusz Gisevius), natomiast w latach 1771—1801 diakonem Karol Henryk Breitenberg)

Szkoła prowincjonalna kr. miała 4 nauczycieli i 60 wychowanków, miejska elementarna niemiecka — 1 nauczyciela i 138 uczniów; miejska elementarna polska — 1 nauczyciela i 90 uczniów; w sumie 8 nauczycieli i 238 uczniów.

Bartosze kr. 31; Chelchy kr. 35; Chrzanowo kr. 20; Gołubki kr. 30; Moldzie kr. 43; Mączki kr. 40;

51 Stryj Gustawa Gizewiusza. Urodził się 28 X 1756 r. w Olecku, zmarł 25 VIII 1817 r. w Elku. Po studiach teologicznych w latach 1772—1777 był przez rok konrektorem w Elku, następnie kapelanem w pułku huzarów von Lossowa do 1781 r. (z rocznym udziałem w bawarskiej wojnie sukcesyjnej). Do 1787 r. był proboszczem i superintendentem w Piszcu, a po śmierci ojca objął po nim probostwo i superintendencję w Elku. Był twórcą i kierownikiem nie uwzględnionego przez rejestr Walda seminarium nauczycielskiego w Elku, które miało kształcić nauczycieli dla szkół w utworzonej z ziem trzeciego zaboru Polski prowincji Nowe Prusy Wschodnie (departament płocki i białostocki). Seminarium to w 1800 r. znajdowało się w pełnym rozwoju, a kres jego istnieniu położyła wojna 1808—1807.

Nowa Wieś Elcka kr. 65; Niekrasze kr. 43; Przykopki kr. 24; Szeligi kr. 20; Sordachy kr. 26; Suczki kr. 49; Zdedy kr. 35; Sądki kr. tym. 18; Mrozy Wielkie kr. tym. 26; Miłuki kr. tym. 12; Talusy kr. tym. 13; Barany kr. tym. 17; Siedliska kr. tym. 17; Lega szl. tym. 16.
19 większych nauczycieli, 580 uczniów, przeciętnie 30—31 w szkole.

Parafia P i s a n i c a (w latach 1758—1800 proboszczem był Andrzej Trojan, następnie do 1812 r. Jan Tomasz Skrodzki)
Pisanica par. kr. 110; Gólbuki kr. 22; Krzywe kr. 30; Laski Wielkie kr. 33; Skomętno Wielkie kr. 20; Stacze kr. 28; Sypitki kr. 26; Laski Małe kr. tym. 17; Makosieje kr. tym. 14; Wysokie kr. tym. 10.

10 nauczycieli, 310 uczniów, przeciętnie 31 w szkole.

Parafia S t r a d u n y (w latach 1771—1807 proboszczem był Wilhelm Jackstein)
Straduny par. kr. 59; Przytule kr. 38; Sikory kr. 62; Chelchy kr. 41; Oracze kr. tym. 14.
6 nauczycieli, 278 uczniów, przeciętnie 46 w szkole.

Parafia G r a b n i k (w latach 1769—1803 najpierw adiunktem Pawła Gregoroviusa, następnie zaś proboszczem był Maciej Marcus)
Grabnik par. kr. 78; Królowa Wola kr. 20; Woszczele kr. 11; Moidzie kr. 10.
4 nauczycieli, 119 uczniów, przeciętnie 30 w szkole.

Parafia S t a r e J u c h y (w latach 1757—1801 proboszczem był Jan Bernard Lange, jego adiunktem w latach 1794—1800 Jan Tomasz Skrodzki)
Stare Juchy par. kr. 98; Płowce kr. 39; Pietrasze kr. 58; Orzechowo kr. 63; Szczecinowo kr. 62; Gorłówo kr. 44; Gorło kr. 29; Zawady kr. 31; Kałki kr. tym. 10; Jeziorowskie kr. tym. 11; Liski kr. tym. 12.

11 nauczycieli, 457 uczniów, przeciętnie 41—42 w szkole.

Parafia K a l i n o w o (proboszczem w latach 1798—1810 był Szymon Benedykt Kiehl, diakonem w latach 1800—1811 Jan Schellong)

Kalinowo par. kr. 84; Cimochy kr. 30; Gingi kr. 37; Kile kr. 21; Marcinowo kr. 31; Milewo kr. 33; Wierzbowo kr. 40; Zaborowo kr. 19; Maże kr. tym. 26; Iwaszki kr. tym. 28; Zanie kr. tym. 25.

11 nauczycieli, 378 uczniów, przeciętnie 34 w szkole.

Parafia L i s e w o (ostatnim proboszczem w latach 1785—1803 był Dawid Gayda)
Lisewo par. kr. 26; Borzymy kr. 41; Stożne kr. 13; Kałężniki kr. 25; Romanowo kr. 41; Grądzkie kr. 30; Prawdziska kr. 34; Jędrzejki kr. tym. 13; Przepiórki kr. tym. 7.

9 nauczycieli, 280 uczniów, przeciętnie 29 w szkole.

Parafia O s t r y k ó ł (w latach 1791—1793 adiunktem Jerzego M. Cucholoviusa, a do 1809 proboszczem był Jan Fryderyk Hecht, diakonem od 1799 r. Jan Jakub Paulini)

Ostryków par. kr. 61; Bobry kr. 40; Długochorzele kr. 51; Długosze kr. 19; Dąbrowskie kr. 17; Kałęczyny kr. 30; Miłusze kr. 26; Popowo kr. 55; Prostki kr. 18; Rogiel kr. 21; Wiśniewo kr. 39; Sikory kr. tym. 10; Borki szl. 18; Kopyki szl. 30.

14 nauczycieli, 435 uczniów, przeciętnie 31 w szkole.

W powiecie elckim w 1800 roku było: 7 szkół parafialnych pod patronatem królewskim (516), 85 zwykłych szkół wiejskich pod patronatem królewskim (2235, w tym 18 szkół tymczasowych z 300 uczniami), 3 zwykłe szkoły wiejskie pod patronatem szlacheckim (64, w tym 1 szkoła tymczasowa z 16 uczniami); ogółem w szkołach wiejskich było 2815 dzieci. W 3 szkołach miejskich uczyło się 288 dzieci, czyli łącznie w 112 szkołach w powiecie elckim uczyło się 3103 dzieci.

* * *

Na terenie całych Mazur w parafiach, w których dominowała ludność polska, było w sumie 25 552 dzieci szkolnych. Przyjmując taki sam wskaźnik przeliczeniowy, jak w przypadku pogranicza etnicznego, otrzymujemy dla tego terenu liczbę 127 700 mieszkańców.

Wydaje się więc, że dla 1800 roku można szacunkowo — na podstawie rejestru Walda — określić liczbę Mazurów (czyli Polaków wyznania ewangelickiego, mieszkających w państwie pruskim na wschód od dolnej Wisły) na blisko 150 tysięcy.

O tym, że była to ludność o bardzo dużym przyroście naturalnym, świadczy porównanie liczby dzieci szkolnych w powiecie mrągowskim w 1800 i 1818

TABELA 1. Szkoły miejskie i wiejskie na Mazurach w 1800 roku

Wyszczególnienie	W miastach			Na wsi		Razem dzieci szkolnych
	szkoły	nauczyciele	dzieci szkolne	szkoły	dzieci szkolne	
Parafie pograniczne						
Strefa I	7	7	310	39	1857	2167
Strefa II	6	13	815	62	2602	3417
Strefa III	2	3	176	69	3434	3600
Razem	15	23	1301	170	7883	9184
Powiaty w głębi Mazur						
Susz i Ostróda (części)	2	4	240	79	2683	2923
Nidzica	4	6	294	74	2448	2742
Szczytno	3	6	403	93	3698	4101
Mrągowo	3	7	441	75	3461	3902
Pisz	4	7	426	74	2547	2973
Giżycko i częściowo Węgorzewo	2	3	92	60	2734	2826
Olecko	3	4	175	67	2807	2982
Elk	3	6	288	95	2815	3103
Razem	24	43	2359	617	23193	25552
Ogółem	39	66	3660	787	31076	34736

roku⁵². Wzrosła ona w tym okresie z 3960 do 6011, przy czym ta ostatnia liczba nie obejmuje parafii Ryn, w której w 1800 było 681 dzieci szkolnych.

Podobnie w powiecie ostródzkim liczba ich wzrosła z 3126 w 1800 roku do 5777 w 1827 roku⁵³.

Przyrost ten byłby jeszcze większy, gdyby nie straty, jakie poniosła ludność w okresie wojen napoleońskich (1807—1813).

Można przeto stwierdzić, że w ćwierćwieczu 1800—1825 ludność polska występowała w 109 parafiach ewangelickich Prus Wschodnich (z dodatkiem mazurskiej części prowincji Prusy Zachodnie), z których 29 stanowiło pogranicze etniczne, 80 natomiast zdecydowanie polską część. Na terenie 80 monogijicznych parafii mazurskich leżało 16 miast, natomiast na terenie 29 parafii pogranicza etnicznego dalszych 9.

109 parafii obsadzonych było przez 109 proboszczów (31 z nich działało na pograniczu etnicznym) oraz przez 23 diakonów (4 z nich na pograniczu).

W 25 miastach było 39 szkół zatrudniających 66 nauczycieli, ale tylko dwie szkoły (w Elku i Kętrzynie, ta ostatnia już na pograniczu) mogły przygotowywać do studiów uniwersyteckich. Wśród pozostałych 37, po bliższym zbadaniu

⁵² WAPO, Landratura mrągowska VIII/9/A/83, Informacje o szkołach powiatu mrągowskiego z 1818 r.

⁵³ [Gustaw Gizewiusz], op. cit., ss. 342—343.

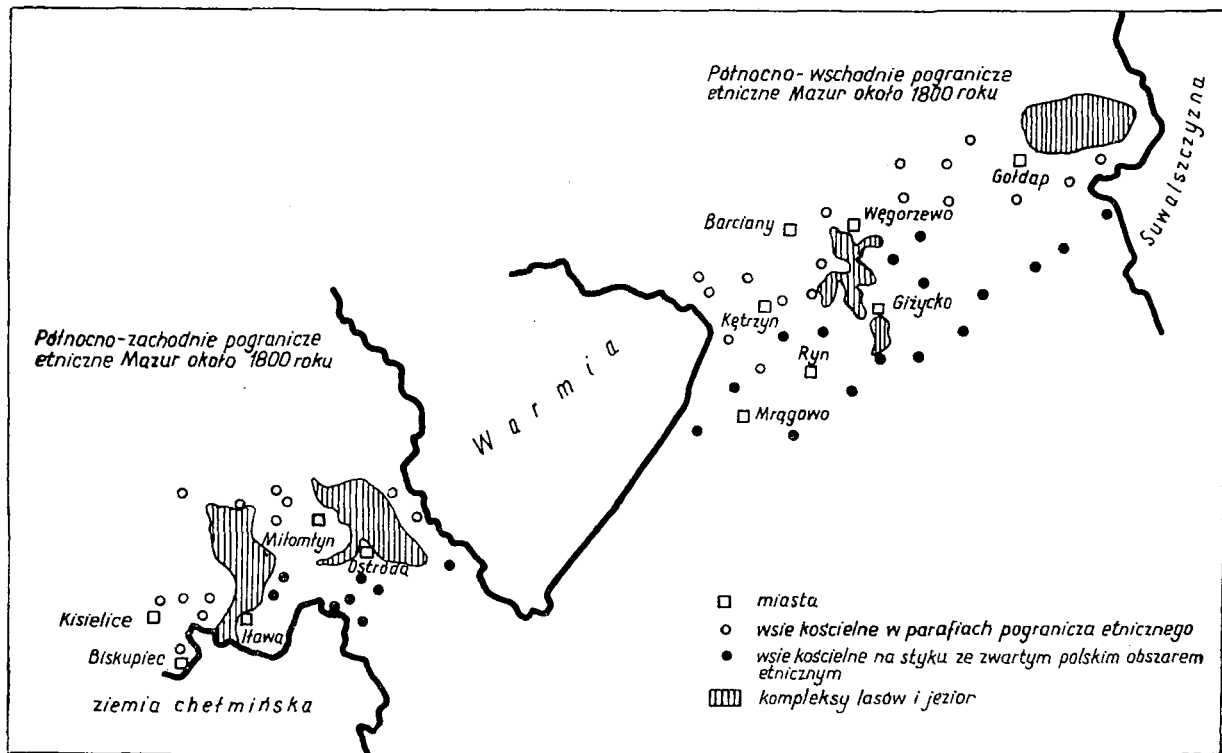

TABELA 2. Szkoły wiejskie na Mazurach w 1800 roku z uwzględnieniem patronatu

Wyszczególnienie	Parafialne		Zwykłe	
	patronat królewski	patronat szlachecki	patronat królewski	patronat szlachecki
Parafie pograniczne				
Strefa I	2	7	15	15
Strefa II	3	6	26	27
Strefa III	4	4	43	18
Razem	9	17	84	60
Powiaty w głębi Mazur				
Susz i Ostróda (części)	6	21	18	33
Nidzica	11	7	44	12
Szczytno	6	3	75	9
Mragowo	3	3	61	8
Pisz	5	—	68	1
Giżycko, częściowo Węgorzewo	5	1	52	4
Olecko	6	—	52	9
Elk	7	—	85	3
Razem	49	35	455	79
Ogółem	58	52	539	139

sytuacji, zapewne tylko kilka wyrastało ponad „elementarną przeciętność”, różniąc się od innych szkół miejskich głównie lepszym nauczaniem nie tyle niemieckiego, co łaciny⁵⁴.

Szkoły w 25 miastach eliminowały potrzebę prowadzenia w nich szkół przykościelnych. Mimo to w 84 parafiach wyłącznie wiejskich było 110 szkół parafialnych. Wynikało to z faktu, że po wcześniejszym złączeniu dwu, a nawet trzech parafii, szkoły w dawnych wsiach parafialnych, nadal przy kościele, będącym filią głównego kościoła, zachowywały status szkół wiejskich wyższego rzędu.

Nie ulega wątpliwości, że podobnie jak wśród szkół elementarnych w miastach, istniało duże zróżnicowanie wśród 110 szkół parafialnych po wsiach, które jednak wyróżniały się swym poziomem od 678 zwykłych szkół wiejskich. Rejestr Walda nie daje możliwości uchwycenia tej gradacji jakościowej.

Generalnie należy przyjąć, że w 1800 roku na terenach zwarcie lub w diasporze zamieszkałych przez Mazurów, dzieci ich pobierały naukę po polsku (przynajmniej czytania, pisania i rachowania — oprócz religii) w około 700 szkołach elementarnych.

Uzupełnieniem tych refleksji na temat liczebnego stanu szkolnictwa mazurskiego w 1800 roku, na podstawie rejestru zawartego w *Nachrichten* Samuela Walda, niech będzie analiza danych, które zebrałem w dwu tabelach statystycznych.

⁵⁴ ZSTA Merseburg, Rep. 76 alt I Nr. 80 Bd. I a, Stan wszystkich szkół miejskich w Prusach Wschodnich i ich polepszenie 1788—1794.

DER ZAHLENMÄSSIGE STAND DES MASURISCHEN SCHULWESENS IM JAHRE 1800

Zusammenfassung

In dem Artikel wurden die zahlenmässigen Daten ausgenutzt, die seinerzeit in dem Generalbericht der Schulkommission aus dem Jahre 1800 zusammengefasst und dann von Samuel Wald in 18 Gelegenheitspublikationen der Universität als „Nachrichten aus den Schulen in Ostpreussen“ veröffentlicht wurden. Johannes Brehm hat sie später in seiner „Entwicklung der evangelischen Volksschule in Masuren“ nur fragmentarisch und nicht systematisch ausgenutzt.

Der Vf. des Artikels hat die damalige Einteilung in 80 masurische Pfarreien (Kirchenämter) berücksichtigt, in denen die polnischsprachige Bevölkerung ein entscheidendes Übergewicht hatte (Ostteil des Kreises Susz, fast der gesamte Kreis Ostróda, der gesamte Kreis Nidzica, Szczytno, Pisz, Olecko, Giżycko, Mragowo — mit Ausnahme einer Pfarrei —, ein Teil des Kreises Wegorzewo), sowie auf die 29 Pfarreien des masurischen ethnischen Grenzlandes, welches die Teile der Kreise Susz, Ostróda, Morąg, Kętrzyn, Mragowo, Wegorzewo, Darklejnny und Goldap umfasste. Die Zahlenangaben wurden, vorwiegend in den Anmerkungen, mit Personaldaten und Informationen über die Struktur des damaligen Elementarschulwesens in Ostpreussen ergänzt.